

**НАЦІОНАЛЬНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ М.П.ДРАГОМАНОВА**

На правах рукопису

ЗАРІВНА Оксана Тимофіївна

УДК 372.461

**МОВА ЯК ЧИННИК ФОРМУВАННЯ
ТОЛЕРАНТНОСТІ СТУДЕНТСЬКОЇ МОЛОДІ В
ГЛОБАЛІЗОВАНОМУ СУСПІЛЬСТВІ**

13.00.01 – загальна педагогіка та історія педагогіки

ДИСЕРТАЦІЯ
дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата педагогічних наук

Київ - 2008

ЗМІСТ

ВСТУП.....	3
РОЗДІЛ 1	
ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ПРОБЛЕМИ ДОСЛІДЖЕННЯ ПРОБЛЕМИ ТОЛЕРАНТНОСТІ ЯК СВИТОГЛЯДНО-КУЛЬТУРНОЇ УСТАНОВКИ СТУДЕНТСЬКОЇ МОЛОДІ.....	11
1.1. Визначення поняття “толерантність”.....	11
1.2. Історична еволюція поняття “толерантність”.....	42
1.3. Толерантність як елемент світогляду і культури.....	53
РОЗДІЛ 2	
ОСНОВНІ ЧИННИКИ ФОРМУВАННЯ ТОЛЕРАНТНОСТІ СТУДЕНТСЬКОЇ МОЛОДІ.....	61
РОЗДІЛ 3	
РОЛЬ І ЗНАЧЕННЯ МОВНИХ СТРАТЕГІЙ У ФОРМУВАННЯ ТОЛЕРАНТНОСТІ СТУДЕНТІВ.....	94
РОЗДІЛ 4	
ІНТЕНСИФІКАЦІЯ МОВНИХ СТРАТЕГІЙ ЯК ЗАСІБ ПІДВИЩЕННЯ ЇХ ЕФЕКТИВНОСТІ У ФОРМУВАННІ ТОЛЕРАНТНОСТІ СТУДЕНТІВ.....	130
ВИСНОВКИ.....	165
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	168

ВСТУП

Актуальність дослідження ролі і значення мовних стратегій у формуванні толерантності як своєрідної духовної установки студентської молоді обумовлена потребами практики, насамперед, потребами утвердження організованого способу життя, де різноманітні народи, етноси, нації, люди різного достатку й релігійної належності, політичних переконань тощо могли б спокійно і врівноважено спілкуватись і співпрацювати одне з одним, будувати свій дім, формувати культуру, виховувати дітей, тобто жити нормальним людським життям без зіткнень і конфліктів. Забезпечення такого способу життя залежить від політичної, економічної, культурної еліти нації. А оскільки її склад формується переважно із спеціалістів з вищою освітою, подібний спосіб життя значною мірою залежить від сьогоднішнього студентства. Їх лідерська функція в майбутньому вже сьогодні має формуватись і визрівати на міцному фундаменті розуміння одне одного, взаємоповаги, терпимості, співпраці. Саме тому, формування толерантності як центральної опори духовного фундаменту особистості, як однієї з її головних світоглядно-культурних установок є завданням актуальним, невідкладним і практично значущим.

Актуальність цього завдання зростає й в процесі інтенсифікації міжнародних комунікацій, зокрема, завдяки Інтернету, іншим системам передачі інформації та зв'язку. Світ поступово, але все більш глибоко розуміє власний внутрішній зв'язок народів і культур, їх залежність одне від одного. Інформаційна революція створює для цього об'єктивні передумови. Й тут, як ніколи, актуалізується потреба у толерантному сприйнятті відмінностей, притаманних різним народам, сприйняття їх у власній ідентичності, налагодження плідного діалогу і співпраці. Мова постає вагомим чинником такого розуміння. Вивчення мовних стратегій, їх

ролі у формуванні толерантного способу життя є проблемою, на яку має бути спрямований навчально-виховний процес вищої школи..

Не можна не враховувати й потреби у формуванні толерантності людей мовними засобами, продиктованої міграційними процесами. Переміщення населення через кордон тих чи інших територій у межах однієї країни або з однієї країни в іншу із зміною назавжди чи на тривалий час постійного місця проживання сягає нині десятків, а може й сотень тисяч особистостей. Нерідко цей процес набуває характеристик, пов'язаних з стихійністю, нераціональним переселенням, неорганізованістю тощо. Стосунки між людьми в районах переселення стають вкрай суперечливими, а в ряді випадків – конфліктними. Не знаючи мови, не розуміючи одне одного, люди можуть ввійти в ситуацію прямого зіткнення, наслідком якого є людські жертви, руйнація матеріальних цінностей, знищення духовності. Виховання толерантності, особливо, засобами мовних стратегій постає як своєрідний протектор загрози зіткнення мігрантів з корінним населенням держави, як чинник врегулювання ситуації, забезпечення врівноваженого спілкування людей в ареалах спільного проживання, налагодження між ними плідного співробітництва. Дослідження особливостей цього процесу є завданням актуальним і невідкладним.

Нарешті, актуальність дослідження цієї теми обумовлена зростанням вимог людини до свого духовного вигляду, усвідомлення власної самоцінності, яка потребує відкритого й неупередженого спілкування з такими ж самоцінними особистостями. Засобом такого спілкування є мова та характер, за яким воно здійснюється, і де толерантність є характеристикою духовного вигляду особистості, її поведінки, стилю життя у самому широкому розумінні цього слова. Оволодіння іноземною мовою розкриває людині „інший” світ, формує неупереджене ставлення до нього, забезпечує розуміння й повагу. На

шляху організації цього процесу є ряд історичних і соціальних ритвин, що потребують вивчення й упередження. Аналіз мовних стратегій як чинника формування толерантності студентської молоді постає як проблема невідкладна, нагальна і практично значуща.

Слід зазначити, що проблема толерантності відноситься до традиційно філософсько-педагогічних. З різною мірою охоплення та глибини її торкались такі відомі теоретики, як Платон і Аристотель, Августин та Тертуліан, Дж. Локк, Вольтер, Д. Дідро, М. Монтень та Е. Роттердамський. Певною мірою вона присутня в ідеї „загального миру” І. Канта. Ще більш рельєфно ця тема прослідковується в роботах В. Дільтея, М. Хайдеггера, К. Ясперса. Певний внесок в розробку проблеми толерантності зробила і російська філософія XIX-XX ст. (Н.О. Бердяєв, С.І. Булгаков, В.С. Соловйов, П.А. Флоренський, С.Л. Франк). Ці ідеї зазнали свого розвитку в таких філософських напрямках, як конструктивізм й постмодернізм.

Ряд аспектів досліджуваної проблеми розглядалися в українській філософсько-педагогічній думці Г.С. Сковородою, М.І. Пироговим, К.Д. Ушинським, І.В. Барвінським, І.Г. Верхритським, Д.С. Лепким, Ю.А. Яворським; у російській – Д.І. Писарєвим, Л.М. Толстим.

Проблема толерантності як характеристики духовного світу й характеру сучасної молоді досліджувалась також сучасними вітчизняними філософами та педагогами. В роботах таких науковців, як В.П. Андрущенко, І.Д. Бех, Г.О. Балл, В.І. Бондар, О.В. Глузман, І.Д. Зверєва, Л.І. Кондрашова, В.Г. Кремень, Г.М. Лактіонова, В.С. Лутай, Л.І. Міщик, В.О. Огнев'юк, О.М. Пехота, О.Г. Романовський, В.А. Семіченко, М.І. Сметанський, С.О. Сисоєва, М.Д. Ярмаченко [187,188,189,191,200,206] зокрема, підкреслюється суперечливість цього феномену як об'єкта педагогічного пізнання і дії, складність виховання

толерантності й різноманітність засобів, що могли б бути залученими для її розв'язання.

Не зважаючи на досить представницький пласт науково-педагогічної літератури, проблему толерантності не можна вважати остаточно вичерпаною. Існує низка питань, що потребують невідкладної відповіді. До першої з них, зокрема, відносяться суть і головний зміст поняття „толерантність”, історична еволюція поняття „толерантність” в педагогічній теорії та практиці, специфіка толерантності як елемент світогляду і культури. Другу групу невизначених питань складають основні фактори формування толерантності такої категорії молоді, як студенти. До третьої умовно виокремленої групи відносяться питання значення мовних стратегій у формуванні толерантності студентів, а також аналіз обставин, що забезпечують інтенсифікацію мовних стратегій як засіб підвищення їх ефективності у формуванні толерантності студентів. Враховуючи недостатньо повне висвітлення цієї проблематики у науковій педагогічній теорії і практиці, темою дослідження обрано **"Мова як чинник формування толерантності студентської молоді в глобалізованому суспільстві"**

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дослідження проведено в межах тематичного плану НДР кафедри соціальної філософії та філософії освіти Національного педагогічного університету імені М.П.Драгоманова за напрямом «Проблеми гуманітарних наук» (Протокол № 5 від 22 грудня 2005 р.). Тему дослідження затверджено вченою радою Національного педагогічного університету імені М.П.Драгоманова (протокол № 8 від 27 лютого 2007 року) й узгоджено у Раді з координації наукових досліджень в галузі педагогіки та психології в Україні (протокол № 2 від 26 лютого 2008 року).

Мета дослідження полягає в уточненні педагогічного змісту поняття толерантності та теоретичного обґрунтування специфіки її формування у студентської молоді засобами мовних стратегій.

Досягнення поставленої мети потребує вирішення таких **наукових завдань**:

- уточнити філософський та педагогічний зміст поняття толерантність;
- визначити місце і роль поняття толерантності в структурі пріоритетів сучасної студентської молоді;
- вивчити дієвості основних чинників (та їх взаємодії) формування толерантності у студентів, дослідити місце і роль в цьому процесі мовних стратегій;
- проаналізувати новітні мовні стратегії як чинники активізації процесу формування толерантності студентів.

Об'єктом дослідження є толерантність як цінність сучасної освіти.

Предмет дослідження – проблеми формування толерантності засобами мовних стратегій у студентському середовищі.

Методи дослідження. Методологічну базу дисертаційного дослідження становить системний підхід, який спирається на принципи об'єктивності та цілісності, аналітико-синтетичний та індуктивно-дедуктивний методи; історико-філософський аналіз, у відповідності до якого відслідковуються підходи до розгляду толерантності як духовно-морального феномена. Компаративний метод, що ґрунтується на порівняльному аналізі концепцій, дає змогу визначити сутність та значення толерантності в структурі духовного світу студентської молоді у порівнянні з іншими пріоритетами.

Емпіричну базу дослідження склали результати соціологічних досліджень, проведених безпосередньо нами в період з 2002 р. по 2006 р. на базі Національного технічного університету (КПІ), а також вторинний

аналіз результатів соціологічних досліджень, що проводились в Україні, зокрема, в Інституті соціології НАН України у 2005 та 2006 рр. Були використані кількісні та якісні методи збирання та оброблення соціологічної інформації: опитування (анкетування, інтерв'ювання), контент-аналіз документів.

Наукова новизна одержаних результатів полягає у тому, що вперше у вітчизняній історико-педагогічній науці узагальнено основні тлумачення поняття толерантності; визначено місце і роль толерантності в структурі пріоритетів сучасної студентської молоді; доведено, що толерантність є характеристика способу і стилю світогляду та життєдіяльності людини, своєрідною світоглядно-культурною установкою, зміст якої охоплює собою здатність особистості терпеливо сприймати не співпадаючі з власними поглядами та стилем життя висловлювання думок, позицій та поведінку інших людей, здатність до спілкування з ними, витримувати несприятливі впливи, знаходження компромісної позиції, налагодження співпраці; доведено, що в умовах глобалізації, інформаційної революції, активізації міграційних процесів, розгортання демократичних процесів та інтенсифікації спілкування людей у відкритому суспільстві формування такої характеристики є необхідною умовою підготовки людини до життя; без такої здатності соціальні суперечки можуть розростатись до рівня конфлікту й вирішуватись далеко не демократичним чином; з'ясовано, що особливе значення формування толерантності має для молоді та студентів, життєдіяльність яких характеризується високим рівнем мобільності, міжкультурних контактів і комунікацій, міжнародних зв'язків та стосунків; подальший розвиток отримало обґрунтування, що серед основних чинників формування толерантності студентської молоді (культурні зв'язки, академічна мобільність, активізація інформаційного обміну та міграційні процеси), що були проаналізовані раніше, особливе значення належить мовним

стратегіям – особливим навчальним технологіям, що забезпечують володіння іноземними мовами, а на цій основі забезпечують розуміння студентами з різних країн світу одне одного, виховують повагу, формують таку рису характеру (чи світогляду) як толерантність; обґрунтовано, що толерантне сприйняття людини безпосередньо залежить від розуміння, пізнання нею особливостей культури, характерних рис особистості, традицій, на яких вона сформована і через знання мови забезпечує зближення, безпосереднє спілкування людей та їх співробітництво.

Теоретичне і практичне значення результатів дослідження.

Результати проведеного дисертаційного дослідження можуть бути використані у подальшій теоретичній розробці проблем формування високих моральних і світоглядних характеристик молоді та студентів, їх духовної культури. Розкриття в дисертації специфіки феномена толерантності як елемента гуманітарної культури, що базується на загальнолюдських пріоритетах та цінностях, визначає параметри застосування цього поняття як у сфері теоретичного, зокрема, гуманітарного знання, так і в галузях практичної діяльності – культуротворчій, політичній, педагогічній, філософсько-освітній, виховній тощо. Висунуті та обґрунтовані в дисертаційному дослідженні ідеї і положення можуть бути використані не тільки в межах філософського знання, а всією системою сучасного науково-теоретичного пізнання – в галузях культурології, педагогіки, виховної роботи, а також у спецкурсах з проблем культури, педагогіки, філософської антропології, нормативних курсах філософії тощо.

Результати дослідження впроваджено у Національному педагогічному університеті імені М.П.Драгоманова (довідка № 07-10/269 від 11.02.2008 р.), Інституті вищої освіти АПН України (довідка № 65/1 від 27.02.2008 р.), Республіканському вищому навчальному закладі «Кримський гуманітарний університет» (довідка № 8 від 15.02.2008 р.),

Переяслов–Хмельницькому державному педагогічному університеті імені Григорія Сковороди (довідка № 209/1 від 24.03.2008 р.).

Апробація результатів дослідження. Основні положення дисертації оприлюднювалися на наукових конференціях, семінарах: Міжнародній науково-практичній конференції „Науково-методичні засади управління якістю освіти в педагогічних вищих навчальних закладах” (Київ, 2007); Міжнародному науково-практичному семінарі "Інноваційна освіта для ХХІ століття" (Івано-Франківськ, 2007); Всеукраїнській науково-практичній конференції „Викладач і студент: перспективи професійного зростання” (Черкаси, 2007); Всеукраїнському науковому семінарі "Лівобережна Україна у Всеукраїнському філософсько-культурному вимірі" (Київ, 2007); обговорювалися на науково-методологічних семінарах та засіданнях кафедри соціальної філософії та філософії освіти Національного педагогічного університету імені М.П.Драгоманова (2006, 2007 рр.).

Публікації. Основний зміст дисертації відображено у п'яти одноосібних статтях, опублікованих у провідних фахових наукових виданнях, затверджених ВАК України.

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ПРОБЛЕМИ ДОСЛІДЖЕННЯ ПРОБЛЕМИ ТОЛЕРАНТНОСТІ ЯК СВІТОГЛЯДНО-КУЛЬТУРНОЇ УСТАНОВКИ СТУДЕНТСЬКОЇ МОЛОДІ

1.1. Визначення поняття “толерантність”

Актуальність проблеми толерантності не потребує особливих доказів. Енергія злоби та ненависті до усього несхожого, до людей, які спілкуються іншою мовою, сповідують іншу релігію, дотримуються іншої системи цінностей, вирвалася назовні поглиблюючи економічні, соціальні та психологічні проблеми. Нетерпимість буває не лише на пострадянському просторі, але й в усьому світі. Локальні війни, терористичні акти, переслідування національних меншин, проблеми біженців – ось наслідки дії цієї руйнівної сили. В Україні нетерпимість виявляється передусім у боротьбі різних кланів за політичну владу і пов’язані з нею економічні привілеї[1].

Дослідження проблеми толерантності у вітчизняній науці почалося порівняно недавно. Ідеологічний контроль інформаційних потоків у радянській період не пропускав будь-якої інформації про прояв конфліктності в соціальних відносинах у радянському суспільстві. Тому проблема толерантності не могла потрапити в поле зору аналізу гуманітарних наук, зокрема філософії, соціології, педагогіки та психології, тому що партійними документами конституювалося створення соціально однорідного суспільства в цілому, у якому досягнута соціальна і культурна гомогенність. Демонтаж радянської політичної системи викликав суспільну активність різних соціальних сил, численні міжетнічні конфлікти, зубожіння населення і великі внутрішні і зовнішні потоки мігрантів. Одним із проявів цих процесів стала міжгрупова відособленість і конфліктність серед населення країни.

Стверджувати, що поняття толерантності є принципово новим у філософському дискурсі можна тільки з певним застереженням. Достатньо перегорнути словники і знайти там цілком чітку й історично “виправдану” дефініцію. Мабуть, принципово новими виявляються умови, у яких ставиться питання про “межі” і проблематизується значеннєве навантаження толерантності. Очевидним здається і те, що будь-яка розмова про толерантність стає “порожньою” без чіткого прояснення проблемного поля, пов’язаного з цим поняттям, без відстеження і виявлення історично сформованих моделей толерантності, а виходить, вимагає дослідження їхній соціокультурних основ. Необхідність таких досліджень відчутна й у “практичному” змісті, адже ідея толерантності, особливо сформульована в гранично абстрактному вигляді, як, наприклад, “припущення буття Іншого[2]”, сама по собі не породжує конкретних рекомендацій, планів і проектів на сьогоднішній день.

Результати аналізу даних проблем (роботи Т.А. Авксентьєва Л.Д. Гудкова, В.М. Золотухіна, Ю.І. Іщенко В.М. Моїсеєнко, Г.Ф. Морозовой, В.Н. Петрова, В.А. Тишкова й інших авторів[4,26,32,43]) свідчать про розповсюдження серед усіх галузей гуманітаристики досліджень із залученням поняття “толерантність”. Самовизначення колишніх союзних республік, відродження етнокультурних традицій і активізація етнічних еліт у боротьбі за перерозподіл, насамперед, демократичних ресурсів актуалізували конфліктний потенціал і в сфері міжетнічних відносин. Соціальні передумови, процесуальна природа і характер протиріч в області етнокультурних взаємодій досліджується в публікаціях Ю.В. Арутюняна, Л.М. Дробижевой, В.Н. Іванова, М.П. Мчедлова, Л. Солдатовой, В.В. Степанова, А.А. Сусоколова, В.А. Тишкова й ін [6, 14, 32, 34, 139].

У перерахованих роботах зачіпаються питання формування комплексу заходів для вироблення мирних і неконфліктних відносин між

різними етнічними, національними і соціальними групами, а також нерідко вживається категорія “толерантність”. Але дані автори, як правило, не заглиблюються в полеміку з приводу адекватності впровадження даного принципу у вітчизняну та світову політичну і соціокультурну традицію розрядження напруженості, запобігання проявів насильства й агресії.

З іншого боку, останнім часом з’явилося велике число книг і статей, присвячених вже окремому аналізу різних сторін функціонування принципу толерантності, видання яких була здійснена в тому числі в рамках проведення заходів щодо втілення ідеї культури миру і толерантності. Даний масив робіт можна диференціювати на підгрупи в залежності від характеру інтерпретації в них сутнісної, категоріальної чи змістовної сторони поняття “толерантність”.

Так, редукціоністський підхід до визначення толерантності, який спирається на такі критерії, як дискретність, універсальність, антропологічна еволюційно-історична чи детермінованість, представлений у публікаціях таких авторів, як Л.М. Путилова, А.Г. Асмолов, А.В. Логінов, Т.И. Озейрман, Л.А. Шайгерова, Р. Інглхарт, М.А. Гулієв, В.М.Соколов, Л.Г. Олех [6,25,31]. Соціально-конструктивістський вимір толерантності, що трактує її як культурно специфічний, варіативний і динамічний соціальний конструкт, розвивається в роботах В.А. Тишкова, Дж. Гріючі, Н.Н. Федотової, М.Б. Хомякова, А.В. Шипилова, В. Янкилевича [2,15,48,139].

Категоріальний рівень операціоналізації толерантності привертає увагу Л.А. Шайгерової, Г.У. Солдатової, М.А. Гулієва, Н.М. Муханова, І. Захара, Л.М. Дробіжевой, М.Б. Хомякова, И. Зенкова [7,14,35,48]. Тут толерантність найчастіше представлена через поняття культурного принципу, цінності, соціальної установки чи технології. І, нарешті, змістовні аспекти значеннєвого наповнення толерантності розробляються в

публікаціях В.А.Лекторського, Ю.А. Красіна, А.В. Дмитрієва, Л.Д. Гудкова, В. П. Пісоцького, Є. Бистрицького [13,33,38,106].

Необхідно окремо виділити комплексні дослідження, у яких зачіпаються різноманітні аспекти формування і функціонування толерантності як політичної і ціннісної норми регулювання соціально-групової взаємодії. Зокрема, у монографії за редакцією М.П. Мchedлова розглядається історія формування даного принципу, аналізується її сучасне практичне втілення в сферах міжнародної політики, конфесійних відносин, етнокультурної і соціально-економічної взаємодії, а також дається структура рівнів і типів прояву толерантності.

У дослідженні толерантних відносин В.В. Шаліним виявляються концептуальні підстави принципу толерантності в умовах сучасного світу; даний феномен співвідноситься з цінностями культури, політики й освіти, а також із процесами глобалізації міжнародного співтовариства. Він розглядає також культурні і соціальні передумови і тенденції розвитку толерантності в суспільстві [47].

Таким чином, у вітчизняній і закордонній науці накопичений достатній потенціал у дослідженні толерантності як принципу і ціннісної норми у взаєминах різних соціальних груп. Проте можна зафіксувати слабку розробленість проблем порівняльного аналізу реалізації принципу толерантності у різних соціокультурних суспільствах. Поряд з цим у сучасній вітчизняній науці недостатньо вивчений культурний потенціал цінності толерантності для зниження рівня напруженості у соціумі в умовах високої етнокультурної мозаїчності. Заповненню даного пробілу і присвячена дійсна робота.

В сучасній етиці є чимало альтернативних концепцій, які морально обґрунтовують нові політичні ідеї. Широкий діапазон етичних орієнтирів, на думку вчених, може замінити утопії про світ, де нібито може панувати чиста справедливість, свобода, рівність. Делез і Мізраї пропонують,

наприклад, етику щастя й радості, Левінас заворожує покликом трансцендентності та безконечності, Йонас розвиває етику відповідальності, пропонуючи мораль для технологічної доби, Габермаса й Аппеля надихає етичний дискурс, зумовлений ідеями комунікації. Зокрема, в контексті ідей комунікації чіткіше висвітлюється принцип толерантності як потужне моральне знаряддя для наведення мостів між людиною та державою.

Для опису проблем толерантності в процесі міжособистісної взаємодії найбільш адекватної є теорія символічного інтеракціонізму, створена Дж.Мідом і розвинута Г.Блумером. Одним з основних її положень є теза про те, що “особистість і соціальні дії формуються за допомогою символів, які здобуваються в процесі соціалізації і взаємно підтверджуються і змінюються в соціальній взаємодії (інтеракції) його учасниками [3]”.

Толерантність з погляду форми поведінки можна визначити як: моральну норму, що входить у систему ідеології правлячого класу, що є засобом підпорядкування робітничого класу (К. Маркс); толерантність – нейтральна норма, без якої неможлива соціальна дія, тому що вона забезпечує їй зміст (М. Вебер); толерантність – універсальна, формальна норма, що підтримує практичний дискурс (Ю. Габермас) і вона входить у систему цінностей однієї з угод, наприклад, традиційної (у Л. Тевено) [4]. Рішення проблеми толерантності потрібно шукати в конкретних видах соціалізації людей, у їхній специфіці, яка виростає з національних соціокультурних і субкультурних традицій.

На подібну методологічну підставу вказують дослідження ряду закордонних і вітчизняних учених, у яких аналізуються особливості сучасної життєдіяльності людей. Нове бачення соціального розвитку продиктовано подіями глобальної кризи. Уперше необхідність вивчати людський світ через призму глобальності продемонстрували учасники

Римського клубу в 70-і рр. На роботи Д. Медоуза, М. Месарович і Э. Пестеля, А. Печчеи, Я. Тинбергена, А. Кинга і Б. Шнайдера[5,182,183,184,185], ряду інших закордонних і вітчизняних авторів ми спиралися в актуалізації проблеми толерантності, використовували їхні наукові методи і статистичні дані.

Тільки в зв'язку з об'єктивно-історичним суспільним розвитком і особливостями сучасного людського світу толерантність може виступати як передумова і принцип руху людей до єдності і спільного співробітництва. Звідси актуальність наукового з'ясування її реальних основ і функціонального змісту.

На сьогоднішній день існує кілька шляхів інтерпретації поняття толерантності, і за кожним з них стоять певні визначені соціальні практики. Можна виділити два протилежних, і на наш погляд найбільш впливових за ступенем можливого впливу шляхи. Перший – це реалізація толерантності в певному загальному і гомогенному полі цінностей, прийняття яких дозволяє здобути повагу з боку інших людей, які розділяють ці цінності. Такий шлях є найбільш звичним і зрозумілим для більшості людей. Він дозволяє згадати заповідь про любов до ближнього свого. Але основна проблема такого шляху полягає в тому, що це чергова спроба нівелювання розходжень, нехай і “дуже поважна”. Як показує історія, як тільки ближній стає далеким, він одразу ж перетворюється в чужого, на якого толерантний дискурс може і не поширюватися. В остаточному підсумку, це шлях асиміляції і нових завуальованих конфліктів.

Другий шлях розвитку толерантності, який можна відмітити, полягає в стимулюванні розрізень і опорі на мультикультуралізм. Оскільки відмінності між індивідами і групами є неминучими, відповідно, нема сенсу намагатися їх вивести за межі взаємодії. Використання принципу відмінності як підґрунтя толерантності, на наш погляд, може забезпечити

структурну можливість прийняття співіснування з Іншим. Приймаючи іншого, несхожого на мене, я виявляю повагу до тому, хто, так само, як і я, існує в даній реальності. Толерантність не дана в людському співтоваристві визначально. Практика поваги права Іншого на присутність є культурним досягненням, що полягає у виробленні такого соціального регулятора, який може зберегти спільність у рамках співіснування з іншими співтовариствами[6].

Поняття толерантність може входити в різні парадигми і, відповідно до цього, по-різному трактуватися. Дробижева Л. справедливо відзначала, що “теоретичне трактування толерантності має не тільки наукове, але й ідеологічне, політичне значення”[7].

У цьому зв’язку хотілося б згадати роботу С. І. Григор’єва “Зміна наукових картин світу і соціологія”[8]. У системі наукового знання Нового часу автор виділяє п’ять домінуючих картин світу: схоластичну, механістичну, статистичну, системну і діатропну, узгоджуючи з ними ті чи інші напрямки в соціології (наприклад, на “межі” механістичної і статистичної – соціологічний функціоналізм (Р. Мертон) і структурний функціоналізм (Т. Парсонс), із системною картиною погоджується системний підхід І. Валлерстайна тощо), думаючи, що “граничною” підставою для картин світу виявляється філософська метафізика. Аналогія між “класичною” метафізикою[9] і “класичним” трактуванням толерантності напрошується “автоматично”: поки філософія відштовхується від постулату про даність, пізнаванність і системність буття як такого, а у випадку проблематизації останнього апелює до його граничної підстави (закони Матерії, Істина, Абсолют), то наслідком виявляється завдання трансляція до мас правильного знання, виправдання ригоризму в законодавстві і тоталітаризму в політиці. Іншими словами, у ситуації, коли схеми діяльності стандартизовані, а стандарт абсолютизований, владні структури трансцендентні, а суб’єкт є атомарною

часткою суспільного механізму, смислове навантаження толерантності набуває значення міри допуску, за якою система “терпить” відмінність своїх елементів. Методика розгляду суспільства, запозичена з досвіду природознавства XVIII–XIX ст. (соціальна фізика О. Конта), по суті справи, знімає проблемність толерантності в якості відношення до Іншого, оскільки її гарант розчинений у механіку громадського життя.

Своєрідною варіацією виступає і трактування толерантності, яке впливає зі структурно-функціональної парадигми розгляду соціальності: оскільки суб’єктність будь-кого визначена місцем у соціальному просторі – міра і “кількість” толерантності редуковані до його (простору) характеристик.

Взаємонакладання системної і діатропічної картин світу (світ багатомірний, поліцентричний, мінливий) приводить, відповідно за Григор’євим, до “синергетичного” бачення суспільства, коли “вибір відповідної біфуркаційної структури однозначно визначається соціальним детектором і соціальним селектором, тобто співвідношенням сил взаємодіючих ідеалів і принципом, якому підкоряється їхня взаємодія”[10], але “залишається незрозумілим те, яким чином ціле, знаходячись у безупинному русі, може представляти одночасно стабільну, інтегровану систему”[8].

З іншого боку, з визнання різниці парадигм толерантності в різних людей, груп, суспільств чи культур народжується здивування: як можлива взаємодія і саме становлення цивілізації? Взаєморозуміння? Діалог і полілог? Адже людина децентрована, соціальність багатомірна і вислизає від спроб описати її в звичних схемах бінарних опозицій. Чи не йде мова про принципово інший спосіб постановки проблеми толерантності – не як поняття чи цінності, які “дані”, а як форми взаємодії, що по-різному відтворюється в різних типах соціальності? І чи можна виділяти типи толерантності за способом проблематизації? Чи не намагаємося ми

заздалегідь залишити в тій починаючій здобувати обрису картині сучасності “піднесене” місце для толерантності як цивілізованої ідеології, хоча толерантність, зрозуміла як проблема, цілком здатна сама вказати на не менш важливі пробіли в цій картині?[11].

Дискурсі навколо поняття толерантність виникають і на підставі сьогоденного розвитку суспільних відносин. Толерантність у тому вигляді, у якому вона, головним чином, досліджувалася донині:

це толерантність, принципи якої були розвинуті в межах західної культури – культури індустріально-ринкової цивілізації;

це толерантність, яка досягається у відносинах між людьми, що приймають європейські цінності, поширені протягом Нового часу зусиллями Просвітництва і дістали нині назву “загальнолюдських цінностей” та стали основою для документів міжнародного співтовариства;

це толерантність, забезпечувана й обґрунтована виключно раціональними засобами, яка досягається на основі раціо, що трактується в традиції тієї ж європейської культури[12].

Дві події світового, універсального масштабу – руйнування комунізму та зникнення напруженого військового протистояння двох суспільних систем – спричинили виокремлення в мові останніх років двох, теж загальних, понять — демократії та конфлікту. Їх паралельне застосування фактично замістило звичну для нашого століття організацію політичного мислення навколо напруженого смислу парних термінів — тоталітаризму (імперіалізму, нацизму, комунізму) на одному полюсі та війни — на іншому.

На цьому тлі з понять минулого найбільш актуалізувалося поняття “толерантність”. Колишня стилістика активної нетерпимості та мови сили трансформується в дискурс толерантності. Остання набуває значення найважливішої умови максимально демократичного розв’язання можливих суперечок, суперечностей, зіткнень, її розглядають не лише як підґрунтя

примирення ворогуючих сторін у так званих локальних конфліктах. “До неї звертаються, закликаючи до суспільного миру, національної злагоди — у сенсі незастосування сили й насильства з боку панівних суспільних структур під час подолання внутрішніх конфліктних ситуацій”[13].

Проте насправді замість загрози тотального взаємознищення двох світових систем посилюються численні реальні конфлікти, зокрема й внутрішні криваві сутички, на великій частині геополітичного простору посткомуністичного світу. Виникнення на території, що в минулому мала загальну назву комуністичної тоталітарної системи, низки немовби демократично орієнтованих політичних режимів не дає змоги забувати при цьому про менші за масштабом, але від цього не менш жахливі громадянські сутички в Росії 1993 року або в сучасній Албанії.

Реакція на терористичні удари, які спостерігаються в усьому світі, переконливо продемонструвала, що “загальнолюдські цінності”, колись відкриті й обґрунтовані в межах європейської культури Нового часу, розділяються далеко не усіма. Мова йде не тільки про так звані “країни-ізгої”, не тільки про екстремістські налаштовані кола в мусульманських країнах.

Отже, виникає закономірне питання: чому виховання в дусі гуманізму, поваги до прав людини, визнання людського життя вищою цінністю – виховання, яким займається вся система освіти в Україні і в інших країнах світу, – виявляється значною мірою неефективною? Чому західноєвропейська культура, цінності якої – свобода, демократія, повага до прав людини, толерантність і ненасильство – були призначені стати базовими для світового співтовариства, так і не прищепилася, не пустили корені в свідомості представників цілого ряду соціальних прошарків? Чому у всіх країнах світу, включаючи європейські, існує і шириться рух, відомий як рух антиглобалістів?

На то існують причини різного порядку. Але якщо говорити, про ті причини, що кореняться в сфері свідомості, то однією з них виявляється поверхневе або тенденційне тлумачення толерантності в західному суспільстві, нерозуміння того, що толерантність сама по собі ще аж ніяк не забезпечує дійсного взаєморозуміння між представниками різних етносів, соціальних шарів, між носіями різних культур.

Багато прихильників толерантності вбачають у ній панацею, ліки від усіх соціальних нещасть. Вони не усвідомлюють при цьому, що толерантність – лише проміжний етап у русі від конфлікту до дійсного взаєморозуміння і взаємодії. Конфлікт, що перенесений з площини “гарячої” чи “холодної” війни за стіл переговорів, і який може розвиватися за двома основними сценаріями.

Перший зводиться до того, що одна зі сторін, нав’язавши опоненту військове перемир’я, продовжує домагатися своєї перемоги іншими, “ненасильницькими” засобами. Хоча економічна експансія чи блокада, масове насадження свого способу життя на території вчорашнього ворога під прикриттям переговорів навряд чи можна вважати формами ненасильницького мирного існування. Це усього лише інші, невоєнні способи домогтися від супротивника капітуляції. Точно таким же способом примусу до капітуляції є використання своєї переваги в аргументації, яка досягається шляхом нав’язування опоненту суперечки на своєму культурному полі, за своїми правилами, виступаючи одночасно і стороною в змаганні, і арбітром, який визначає переможця. “Науково-раціоналістичне переконання опонента також є продовженням війни іншими засобами. Не випадково слово “полеміка”, що нині використовується в наукових суперечках, спочатку означало війну до повної поразки супротивника на полі бою”[14].

Іншими словами, перший сценарій передбачає розуміння толерантності як засобу забезпечення собі перемоги над супротивником

без використання насильницьких засобів. Перемоги, яка досягається не міццю зброї, а міццю економічною чи міццю інтелектуальною. Перемога тут рівнозначна втраті супротивником його ідентичності, відмові від власної системи основних життєвих цінностей. Немає нічого дивного в тому, що, відчувши себе переможеним, опонент знову береться за зброю.

Другий сценарій передбачає спрямованість не до перемоги, а до встановлення стійкого співробітництва з учорашнім супротивником. Так само, як перемога може бути забезпечена тільки за умови спільних дій представників армії, економіки, політики і культури, співробітництво може бути досягнуто тільки за реалізації єдиної життєвої стратегії представниками всіх цих основних пологів людської діяльності. Якщо толерантність – це всього лише проміжна, хоча, зрозуміло, вкрай важлива і складна в досягненні фаза розвитку міжлюдських відносин, то акцент переноситься з вивчення толерантності як акту, тобто толерантності самої по собі, на вивчення толерантності як потенції для чогось іншого. Толерантність як дійсність виявляється менш цікавою, ніж толерантність як можливість для взаємодії чи для поновлення конфлікту з застосуванням насильства. Толерантність є зусилля. Повернення до конфлікту в насильницькій його формі є невдача цього зусилля, зайвий рух[15].

Усе це означає, що поширення дискурсу ще не дає підстав полегшено сприймати його як певну ідейну перемогу практики ненасильства. За фасадом відродженого поняття толерантності формується інший, можливо, більш ускладнений, досвід насильства. За сучасними трансформаціями нетерпимості, примусу та війни криються неоднозначні зміни в характері та передумовах політики й практики в міжлюдських взаєминах.

Часто дискусії розгортаються навколо питання: коли, на якому етапі, у яких випадках толерантність з феномена позитивного, морального переходить у свою протилежність?

Можливі відповіді на поставлене питання завжди носили дискусійний характер. Вони дають підставу для міркувань у декількох напрямках. По-перше, і, насамперед, мова може йти про побудову деякої типології різних форм толерантності. Психологічна природа толерантності пов'язана з проблемою відповідності зовнішнього і внутрішнього. Важливо не тільки те, як людина поводить себе, але і те, що вона при цьому відчуває. Якщо людина готова внутрішньо прийняти інше, не знижуючи і не девальвуючи цінності цього іншого, тоді мова, очевидно буде йти про внутрішню позицію, іншими словами, про істину толерантність, – про деяку норму життя, особливу філософію, світорозуміння, яке примиряє різне і дає право на існування іншого.

Мова може йти також про політес як культурологічну норму. Людина може і не завдавати шкоди іншому, але вона внутрішньо не згодна, вона внутрішньо не приймає це інше, вважаючи, що своє уявлення про будь-що краще, цінніше, вірніше. Така позиція не буде справді толерантною.

Толерантність може існувати й у формі авансованої довіри. Ми засуджуємо людину за якусь серйозну провину чи злочин. Але ми даємо їй шанс, і навіть не тому, що наділяємо її можливістю змін, а тому, що змушені співіснувати разом з нею.

Можна виділити ще один різновид відносини, який виступає як толерантність. Мова йде про безстороннє відношення до іншого, про байдужу позицію до іншому, яка не збігається з моєю. При такій позиції ми визнаємо існування іншого, хоча знаємо, що інше є, але воно нас не цікавить.

Зустрічаються непоодинокі твердження, відповідно до яких толерантність, як поняття, не несе позитивного навантаження, формує установку на пасивність, на аморфність, на відмову від активних дій, вчинків, нічого не пропонуючи натомість. “Часто-густо толерантність

ототожнюють з байдужістю, індиферентністю, інтерпретують її як тактичний хід невпевненого у своїх силах, переконаннях, орієнтаціях суб'єкта комунікації, як форму терпеливого упокорення"[16].

Проте існують думки і проти цього. За К. Ясперсом толерантність не є виявом байдужості. Як зауважує мислитель, вона "виникає скоріше за все через зарозумілість, впевненість у володінні істиною і постає як перша стадія нетерпимості у вигляді прихованого презирства"[17]. Він також наголошує, що толерантність має властивість відкритості. Толерантна людина, за висловом Хосе Ортеги-і-Гассета, не хворіє "герметизмом душі". Вона прагне до розуміння інших думок, суджень, світоглядних принципів, не жадаючи "звести всі уявлення та ідеї віри до спільного знаменника", перетворити "Іншого" на однодумця, на свій дублікат. Проти ототожнення толерантності з байдужістю заперечував і В. Франк, який підкреслював, що толерантність не є байдужість. Він пише, що для того, щоб поважати інші вірування "аж ніяк, не є необхідним ідентифікувати себе з ними"[18].

Має місце ще одна проблема, пов'язана з мірою, границею толерантності. Це проблема нанесення збитку, шкоди іншим. До якої границі в такому випадку можлива толерантність?

Проте слід зауважити, що деякі дослідники вважають, що далеко не завжди існує взаємна залежність свободи совісті і толерантності. Життя підтверджує, що індивід реалізує світоглядний вибір своєї совісті не завжди однозначно, так само і дії його не завжди передбачають толерантність до поглядів інших людей. Ми маємо врахувати: якщо вільний світоглядний вибір, став переконанням особистості, він набуває характеру істинності, абсолютності. Інші погляди в цьому контексті оцінюються як помилкові, ставляться до них не завжди терпимо.

Толерантність, як справедливо зауважує Ю.Іщенко має "межу, бо терпиме ставлення, скажімо, до переконань інших людей як абсолютний (безумовний) характер моральної вимоги, зумовлене вірою в істинність

своїх переконань, тобто передбачає нетерпимість, бо істина в певному розумінні нетерпима"[19]. Толерантність не може бути безмежною. На думку В.Янківича, "крайня толерантність, яка веде до терпіння своєї протилежності, ставить совість в глухий кут, оскільки, сліпо терплячи злих і божевільних, які творять насилля, толерантність може перетворитися в протилежність своїм принципам"[20]. Не можна бути толерантним до виявів фанатизму, расизму, аморальності. В житті соціуму є об'єктивно нетерпиме[16].

Отже, теоретично можна виділити достатню кількість різних толерантних особистісних позицій: толерантність як внутрішня установка, як прийняття і терпимість до іншого, чужому; толерантність як культурологічна норма, іншими словами, її можна було б назвати толерантністю зовнішнього вираження; толерантність як неупередженість, як байдужість до іншому; толерантність до того, хто наносить нам шкоду; і, нарешті, толерантність стосовно того, хто наносить шкоду не нам, а комусь іншому, але нам немає до цього справи.

Всі розглянуті тут види чи форми толерантності пов'язані з тим, до якої межі, до якого ступеня можливо бути толерантним, тобто з проблемою границь толерантності. Іншими словами, мова йде про те, чи всю існуючу у світі розмаїтість можна прийняти і визнати її право на існування? Якщо залишити за межами аналізу питання про пряме нанесення шкоди, збитку, про загальну безпеку, то все одно залишається визначена психологічна проблема, яка полягає в осмисленні того, що робить нас "інтолерантними"[21] до тих чи інших людей, поглядів, позицій, ідеологій, вірувань. Можна говорити про існування деякої моральної норми толерантності, пов'язаної з тим, що людина заради зняття напруженості, вирішення конфлікту не повинна вступати в протиріччя із самою собою, своїми власними цінностями і принципами. І саме в цьому

значенні можна вважати, що границі толерантності існують у межах від честі і достоїнства до терпимості[22].

В останніх суперечках із приводу толерантності вражають дві головних розбіжності. По-перше, одні шукають морально нейтральний її опис, у той час як інші трактують толерантність як моральний ідеал. По-друге, одні розглядають її як феномен, що потребує виправдання і виправдання як менше з двох зол, для інших же вона або сама є благо, або невіддільна від такого[23].

У своєму сутнісному виразі толерантність – це визнання за людиною, політичними, релігійними, культурними утвореннями, етнічними спільнотами права на власне розуміння істини, на власну правду, життєву позицію, політичні світоглядні цінності й самобутність. Толерантність – це визнання багатоманіття в усіх її сферах його вияву, а плюралізму як цінності.

Толерантність означає поважання, сприйняття та розуміння багатого різноманіття культур нашого світу, форм самовираження та самовиявлення людської особистості. Формуванню толерантності сприяють знання, відкритість, спілкування та свобода думки, совісті і переконань. Толерантність – це єдність у різноманітті. Це не тільки моральний обов'язок, а й політична та правова потреба. Толерантність – це те, що уможлиблює досягнення миру, сприяє переходу від культури війни до культури миру[24].

Толерантність – це не поступка, поблажливість чи потурання. Толерантність – це, передусім, активна позиція, що формується на основі визнання універсальних прав та основних свобод людини. Толерантність у жодному разі не може бути виправданням посягання на ці основні цінності. Толерантність повинна виявляти кожна людина, групи людей та держави[25].

Толерантність – це обов’язок сприяти утвердженню прав людини, плюралізму (в тому числі культурного плюралізму), демократії та правопорядку. Толерантність – це поняття, що означає відмову від догматизму і абсолютизму, утвердження норм, закріплених у міжнародно-правових актах у галузі прав людини.

Вона є "категорією світоглядної свідомості, котра здатна здійснювати рефлексію над своїми власними засадами"[26].

Стосовно поважання прав людини виявлення толерантності не означає терпимого ставлення до соціальної несправедливості, відмови від своїх або прийняття чужих переконань. Це означає, що кожен може дотримуватись своїх переконань і визнає таке саме право за іншими. Це означає визнання того, що люди з природи своєї відрізняються зовнішнім виглядом, становищем, мовою, поведінкою і мають право жити в мирі та зберігати свою індивідуальність. Це також означає, що погляди однієї людини не можуть бути нав’язані іншим[27].

В англійській мові існує три слова: «toleration», «tolerance» і «tolerationism». Деякі автори намагалися розлучити їх так, щоб вони відносилися до різних аспектів толерантності. Приміром, Лемент пропонує позначати словом «tolerance» дію чи практику толерантності, а терміном «toleration» – вчення про її необхідність, відзначаючи при цьому історичне передування «tolerance». Проте, в повсякденному слововживанні «toleration» саме й означає дію толерантності (або деяку схильність до того, щоб бути толерантним). При цьому легко відокремити її від доктрини толерантності без введення додаткових термінів. Тим більше, як це показує Рафаель, якщо виникає необхідність у використанні такого додаткового терміна для цього цілком підходить слово tolerationism[23].

В "Декларації принципів толерантності" остання постає як принцип "поважання, сприйняття та розуміння багатого різноманіття культур

нашого світу, форм самовираження та самовиявлення людської особистості... Толерантність - це єдність в різноманітті... Толерантність - це, передусім, активна позиція, що формується на основі визнання універсальних прав та основних свобод людини"[28].

У Декларації принципів толерантності, затвердженою Резолюцією Генеральної Конференції ЮНЕСКО в 1995 році суть толерантності формулюється на основі визнання єдності і різноманіття людства, взаємозалежності усіх від кожного і кожного від усіх, поваги прав іншого (у тому числі права бути іншим), а також стримування від заподіяння шкоди, тому що шкода, заподіяна іншому означає шкоду для всіх і для самого себе.

Іншими словами, толерантність це терпимість до ідей, вірувань, переконань, традицій, звичаїв, способу життя інших людей, їхніх спільнот. На індивідуальній рівні вона виявляє себе як особливий умонастрій, життєво-психологічна установка, яка дозволяє бачити в іншому (політичному, конфесійному, культурному) "я" чи "ми" цінність рівнозначну власному "я" чи "ми". Тобто, - це своєрідне поборювання нетерпимості, несприйняття "чужого", шакшості на рівні власної совісті, вияв поваги і розуміння "чужої правди", істини, думки, іншого світосприйняття, іншого бачення проблем і шляхів їх розв'язання.

Принциповим у конституюванні толерантних відносин є взаємне визнання їх суб'єктами суверенності, егалітарності один одного. Толерантність не передбачує терпимого ставлення до дій (діяльності), що наносять шкоду правам і свободам людей, моральному клімату суспільства.

Таким чином, толерантність у контексті означеного вище є певним особистісним, суспільне визнаним концептом, який передбачає не просто певні засоби досягнення визначеної мети, а передусім цілком конкретну технологію побудови взаємовідносин між різними їх суб'єктами.

Вона є, образно кажучи, своєрідним лакмусовим папірцем, що дає змогу визначити рівень суспільної зрілості, культури соціальних агентів - учасників цієї комунікації (взаємовідносин), їхньої готовності до спільного пошуку підґрунтя, шляхів до співпраці, злагоди і миру. Бо "толерантність – це те, що уможливорює досягнення миру і веде від культури війни до культури миру[29]".

Для розуміння сутності толерантності вкрай важливо розглянути спроби філософського осмислення даного терміна. Приведемо для приклада визначення П. Ніколсона, який розглядає толерантність як чесноту стримування від вживання сили для втручання в думку чи дію іншого, навіть якщо вони і відхиляються в чомусь важливому від думки чи дії суб'єкта толерантності і якщо останній не схвалює їхніх. На думку дослідника, для розуміння толерантності важливо усвідомити наступні моменти, що зв'язують суб'єкта толерантності і предмет толерантності.

1. До предмета відносяться толерантно, терпимо ставлячись до того, про що суб'єкт толерантності думає як про належне, або до того, що він робить як належне.

2. Предмет терпимого ставлення не тривіальний.

3. Толерантний суб'єкт морально не згодний з відхиленням.

4. Суб'єкт толерантності має силу, необхідну для спроби придушити, чи принаймні, стати проти або перешкодити суб'єкту інтолерантності.

5. Проте, толерантний суб'єкт не вживає своєї сили, дозволяючи тим самим існувати відхиленню.

6. Толерантність вірна, а толерантний суб'єкт постає як благо[23].

Загальний зміст поняття толерантності не виключає того, що в різних мовах у залежності від історичного досвіду народів воно має різні значеннєві відтінки. В англійській мові толерантність – "готовність і здатність без протесту сприймати особистість чи річ", у французькій – "повагу свободи іншого, його способу мислення, поведінки, політичних і

релігійних поглядів". У китайській мові бути толерантним значить "дозволяти, виявляти великодушність по відношенню до інших". В арабській толерантність – "прощення, полегкість, м'якість, поблажливість, жаль, прихильність, терпіння... налаштування по відношенню до інших", у перській – "терпіння, терпимість, витривалість, готовність до примирення".

В українській мові існують два слова з подібним значенням – толерантність і терпимість. Термін "толерантність" звичайно використовується в медицині й у гуманітарних науках, означаючи "відсутність чи ослаблення реагування на певний несприятливий фактор у результаті зниження чутливості до його впливу[30]". А слово "терпимість", більш знайоме і звичне, уживане в повсякденній мові, означає "здатність, уміння терпіти, миритися з чужою думкою, бути поблажливим до вчинків інших людей". Слово "терпимість" часто асоціюється з пасивним прийняттям навколишньої реальності, непротивленням, здатністю "підставити другу щоку". Толерантні установки, навпроти, виявляють себе активною життєвою позицією, що припускає захист прав будь-якої людини і відношення до проявів нетерпимості як до неприпустимого.

У залежності від контексту – еволюційно-біологічного, етичного, політичного, психологічного чи соціологічного – толерантність наповнюється своїм особливим специфічним змістом.

В еволюційно-біологічному плані розробка концепції толерантності спирається на уявлення про "норму реакції", тобто припустимий діапазон варіантів реагування, властивий тому чи іншому виду, який не порушує його генотипу.

В етичному плані концепція толерантності виходить з гуманістичних напрямів, у яких підкреслюється вічна цінність гідності і чеснот людини, у тому числі чеснот (розмаїтості ознак), які відрізняють одну людину від іншої, які підтримують багатство індивідуальних варіацій єдиного

людського виду. Якщо розмаїтість людей, культур і народів виступає, як про це згадували ще гуманісти італійського Відродження, як цінність і гідність культури, то толерантність, яка представляє собою норму цивілізованого компромісу між конкуруючими культурами і готовність до прийняття інших логік і поглядів, виступає як умова збереження розмаїтості, свого роду історичного права на відмінність, несхожість, іншість.

У політичному плані толерантність інтерпретується як готовність влади допускати інакомислення в суспільстві і навіть у своїх рядах, дозволяти в рамках конституції діяльність опозиції, здатність гідно визнати свою поразку в політичній боротьбі, приймати політичний плюралізм як прояв розмаїтості в державі.

Психологічний зміст толерантності найбільше повно відбитий в англо-російському психологічному словнику: надбана стійкість; стійкість до невизначеності; етнічна стійкість; межа стійкості, витривалості людини; стійкість до стресу; стійкість до конфлікту; стійкість до поведінкових відхилень[31].

В рамках соціологічної парадигми толерантності можна виділити три основних предмети дослідження: по-перше, толерантність можна розглядати як систему цінностей, яка входить у структуру суспільної свідомості. У зв'язку з цим можливий аналіз державної доктрини в цій сфері, основних типів суспільної свідомості, свідомості різних соціальних груп, шарів населення і т.д. У цьому випадку об'єктом дослідження будуть виступати проблеми розробки теоретично обґрунтованих показників стратифікації суспільної свідомості, побудова різних його типів, аналіз впливу на кожен тип ідеологічних і соціально-економічних факторів і вплив визначеного типу свідомості на соціальні процеси й особливості поведінки людей.

По-друге, толерантність може розглядатися в рамках функціонування певного конкретного інституту, особливо значимого для дослідження ідеології толерантності, наприклад, освітнього, СМІ тощо. Аналізуючи цей процес функціонування в рамках визначеної соціологічної теорії, можна аналізувати особливості впливу толерантних або інтолерантних цінностей, норм і зразків поведінки на установки і поведінку окремих індивідів чи груп. Одночасно з цим дослідженню будуть піддаватися функції толерантних чи інтолерантних цінностей і норм і їхній вплив на виконання інститутом своїх основних функцій. Так, наприклад, можна розглядати вплив цінностей, норм і зразків поведінки освітніх інститутів (шкіл, ВНЗ тощо) на успішність виховання підростаючого покоління.

По-третє, предметом дослідження може бути система міжгрупових взаємодій (міжнаціональних, міжетнічних, міжконфесійних тощо). Тут мова йде, насамперед, про великі соціальні групи, виділені за соціально-демографічними показниками, і проведення емпіричних досліджень у відносинах між членами цих груп (міжособистісні відносини двох конкретних представників національних чи релігійних груп, чи відношення до людини як представника тієї чи іншої групи)[1].

Спираючись на стандартний перелік соціально-демографічних змінних виділяють наступні сфери толерантності:

1) Гендерна толерантність – неупереджене відношення до представників іншої статі, неприпустимість апріорного приписування людині недоліків іншої статі, відсутність ідей про перевагу однієї статі над іншою. Екстремістський прояв гендерної інтолерантності являє собою сексизм – форми політики, індивідуальної чи групової поведінки, які дискримінують жінок у їхніх правах на повноцінну участь у професійній діяльності і громадському житті, ґрунтується на припущенні, що за особистими характеристиками чоловіки переважають жінок.

2) Вікова толерантність – неупередженість до апріорних "недоліків" людини, пов'язаних з її віком (нездатність старих розуміти молодь, відсутність у молоді досвіду і знань тощо). Вікова толерантність цілком може сполучатися з прийнятою багатьох культурах повагою до осіб похилого віку.

3) Освітня толерантність – терпиме відношення до висловлювань і поведінки людей з більш низьким рівнем освіти у високоосвічених людей і до "розумників" у людей з низькою освітою. Очевидно, що даний тип толерантності має відношення до побутової сфери і не пов'язаний з обговоренням питань, де рівень освіти дійсно є вирішальним чинником.

4) Міжнаціональна толерантність – відношення до представників різних націй, здатність не переносити недоліки і негативні дії окремих представників національності на інших людей, відноситися до будь-якої людини з позиції "презумпції національної невинності".

5) Расова толерантність – відсутність упереджень до представників іншої раси. У своєму крайньому прояві расова інтолерантність являє собою расизм – дискримінацію людей за расовою ознакою. Базується на припущенні, що деякі раси мають перевагу над іншими.

6) Релігійна толерантність – відсутність упереджень у відношенні до догматів різних конфесій, релігійності, особливостям літургії тощо з боку віруючих і невіруючих, представників різних конфесіональних груп. У своїй екстремістській формі міжконфесійна інтолерантність являє собою релігійний фанатизм – насадження будь-якої віри, її цінностей і традицій і надання соціальних переваг апологетам цієї віри. Релігійний фанатизм базується на припущенні, що дана віра є єдино правильним відображенням релігійної чи духовної істини, і що всі люди повинні слідувати її принципам.

7) Географічна толерантність – неупередженість до жителів невеликих чи провінційних міст, сіл і інших регіонів з боку столичних жителів і навпаки.

8) Міжкласова толерантність – терпиме відношення до представників різних майнових шарів – багатих до бідних, бідних до багатих. Формування даного виду толерантності украй важливо для країн з досвідом соціальних революцій і особливо "диктатури пролетаріату".

9) Фізіологічна толерантність – відсутність упереджень у відношенні до хворих, інвалідів, фізично неповноцінних, із зовнішніми недоліками тощо.

10) Політична толерантність – відношення до діяльності різних партій і об'єднань, висловлювань їхніх членів тощо. Крайніми формами прояву політичної інтолерантності є: фашизм і властива тоталітарним режимам політика політичних репресій.

11) Сексуально-орієнтаційна толерантність – неупередженість стосовно осіб з нетрадиційною сексуальною орієнтацією.

12) Маргінальна толерантність (толрантність по відношенню до маргіналів) – відношення до бомжів, жебраків, наркоманів, алкоголіків, тощо[32].

Таким чином, можна констатувати, що кожний, хто звертається до аналізу поняття толерантності, розглядає його під своїм кутом зору. Одна з задач даного розділу – як можна ширше представити палітру значень поняття толерантності.

Для визначення самого поняття толерантність деякі дослідники виокремлюють поняття “ суб’єкта толерантності”. Суб’єкт толерантності розуміється як саморефлексуєча особистість, готова до сприйняття всього різноманіття світу, що протистоїть відчуженню свого власного буття. Доцільність уведення даного поняття обумовлена тим, що даний суб’єкт

повинний бути рівним до іншого з іншим і цією рівністю повинна бути, як санкціоновано, так і встановлено державою.

У такий спосіб "присутність–і–доступність–світу–для–кожного" є принциповою особливістю змісту сфери "між" (М. Бубер). Сфера "між" виражає інтерсуб'єктивність як зв'язок одного суб'єкта з іншим суб'єктом. З цього погляду, толерантні відносини визначаються як організовані суб'єктом врівноважуючі один одного соціокультурні процеси, що мають статус соціальної технології[4].

Одним зі найбільш розповсюджених шляхів збагнення значень і границь толерантності – аналіз форм і проявів її протилежності – інтолерантності чи нетерпимості: Нетерпимість ґрунтується на переконанні, що твоє оточення, твоя система поглядів, твій спосіб життя стоять вище інших. Часто це не просто відсутність почуття солідарності, це неприйняття іншого за те, що він виглядає, думає, чинить інакше, іноді просто за те, що він існує. Таку нетерпимість не можна плутати з юнацькою нетерпимістю – сумішшю непримиренності і протесту. Мова йде, скоріше, про індивідуальний і колективний "комплекс переваги", який починаючи з неприйняття, відторгнення і приниження іншого способу життя, може привести до різних проявів реалізації цього комплексу, у тому числі і до геноциду. Нетерпимість визначає перевагу придушення, а не переконання. Це шлях до панування і знищення, відмовленню в праві на існування того, хто дотримується інших поглядів. Нетерпимості ненависні будь-які інновації, тому що вони відкидають чи змінюють старі моделі.

Список форм, симптомів і проявів інтолерантності, на жаль, різноманітний і великий. Її результати можуть виявлятися в широкому діапазоні – від звичайної неввічливості і роздратування до етнічних чищень і геноциду, навмисного знищення людей. Зупинимося на етнічному аспекті інтолерантності, який у сучасному світі здобуває усе більше значення. Як видно з сучасних реалій, однією з найбільш вразливих

сфер людських відносин у полікультурному суспільстві, яке трансформується, є сфера відносин між різними етнічними групами. Саме в цю область у першу чергу проектується економічні, соціальні і політичні проблеми. Вони здобувають етнічну форму і доставляють суспільству чимало турбот. Зони міжетнічної напруженості, заражені етнофобіями, етнічним насильством, що породжує потоки мігрантів, є підставою щоб назвати їх "зонами етнічної інтолерантності".

Оцінка ступеня етнічної інтолерантності можлива на основі рівня "негативізму" міжетнічних настановних утворень (стереотипів, упереджень, забобонів), рівня порога емоційного реагування на інонаціональне оточення, різних форм агресивності і ворожих реакцій стосовно іноетнічних груп. Етнічна нетерпимість – реально значима форма проявів кризових трансформацій етнічної ідентичності за типом гіперідентичності (етноегоїзм, етноізоляціонізм, національний фанатизм), коли надпозитивне відношення до власної групи породжує комплекс переваги над "чужими". Найбільше соціально значимі ті феномени, психологічною основою яких виявляються трансформації етнічної ідентичності за типом гіперідентичності, це – "етноцентризм", "ксенофобія", "націоналізм", "етнічне насильство", "геноцид".

Етноцентризм розуміється як властивість індивідуальної і масової свідомості, що визначає оцінку життєвих явищ крізь призму традицій і цінностей власної етнічної групи і відбиває відносини як усередині самої групи, так і її відносини з іншими групами. Розповсюджений твердий поділ на "своїх" і "чужих" породжує негативні образи "чужих" і ворожі установки вдносно них, а також ієрархічну авторитарну точку зору на групову взаємодію, у якому "своя" група домінує; а "чужі" групи є підлеглими. Р.Левайн і Д.Кемпбелл, розглядаючи етноцентризм як похідне від реакції на конфлікт і погрозу з боку інших груп, виділили його основні

симптоми: щільність групових границь, яка збільшується, зменшення числа "відступників" у групі, посилення їхнього покарання чи навіть відкидання їх як "дезертирів". Автори концепції авторитарної особистості (Т.Адорно, Е.Френкель–Брунсвік, Д.Левінсон, Е.Сэнфорд) вважали етноцентризм універсальною характеристикою, в основі якої лежить егоцентризм. Причини егоцентризму вони шукали в природі авторитарної особистості, що саме і прагне стати лідером етнічної групи. Авторитарна особистість через психологічні механізми придушення, заперечення, проєкції сприяє продукуванню масових станів агресії і ворожості по відношенню до інших етнічних груп.

Поняття "націоналізм" широко дискутується в закордонній і вітчизняній науковій літературі. Зупинимось лише на одному з найважливіших підходів до розуміння цього терміна, що представляє завершення визначеного етапу в теоретичній розробці проблеми націоналізму і початок нового, який пропонує істотно інші підходи і дослідницькі пріоритети. Цей підхід пов'язаний із заново й інакше поставленою проблемою націоналізму і масових комунікацій, уперше позначеною ще в 50-і роки К.Дойчем. Суть його полягає в розгляді нації як особливого політичного дискурсу, який, слідом за автором терміна "дискурс" М.Фуко, розуміється як спосіб бачення світу, який володіє внутрішньою єдністю, що виражається в найрізноманітніших, не тільки вербальних, практиках, як спосіб відображення світу, його проектування і соціальне конструювання. Націоналізм у рамках цього підходу визначається американською дослідницею К.Вердері як "політичне використання символу нації через дискурс і політичну активність, а також як емоції, що змушують людей реагувати на використання цього символу". Відповідно до такої точки зору, націоналізм не повинен розумітися як соціально активну особу, і питання про те, поганий він чи хороший, співмірний з демократичними цінностями чи ні, стають некоректними.

Інакше кажучи, націоналізм з'являється в цьому трактуванні як оболонка для різних ідеологічних і психологічних конструкцій, що наділяються в цю оболонку остільки, оскільки вона виявляється найефективнішим засобом їхньої адаптації для масової свідомості. Націоналізм може здобувати форму переконання в перевазі своєї нації над іншими й у тому, що своя нація має більший обсяг прав.

Категорія "етнічне насильство" введена в науковий обіг відносно недавно, набагато частіше при описі міжетнічних зіткнень вчені і журналісти використовують поняття "етнічний конфлікт", "міжнаціональні зіткнення", "зіткнення на національному ґрунті", "погроми", "етнічні чищення", "тероризм" тощо. Аналіз літератури, присвяченої поняттю "етнічне насильство", показує, що воно застосовне в області міжгрупових дій насильницького характеру й у більшості випадків виражає агресію групи проти індивіда. Звертає на себе увагу та обставина, що однією стороною в цій взаємодії виявляється група, іншої – "категорія" (мігранти, чужинці тощо), тобто маса чи атомізовані індивіди як частки цієї маси. Група, що здійснює насильство проти виділеного її лідерами об'єкта насильства, з необхідністю припускає наявність цілком визначеного ступеня організації поведінки її членів. І в цьому істотна відмінність етнічного насильства від іншого поняття конфліктології – так званих "безладь", коли активною стороною насильницької взаємодії є юрба, чи "маса", у той час як жертви насильства завжди характеризуються відсутністю порівнянного ступеня організованості. На думку Л.Д. Гудкова, як тільки поведінка жертв знаходить характер координованої протидії, ми можемо говорити про насильницький етнічний конфлікт[33].

У сучасному суспільстві ворожість до чужих груп – ксенофобія, здобуває масовий характер і стає однією із гострих проблем. Найбільш розповсюджені в даний час форми ксенофобії – етнофобія, релігійна фобія, фобія до мігрантів. На думку Л.М. Дробіжевої, існування ксенофобії

було санкціоновано офіційною радянською ідеологією[34]. У радянський період ксенофобія існувала на двох рівнях – державному і побутовому. В офіційній ксенофобії виникли специфічні напрямки: релігійна фобія у виді атеїзму; соціальна фобія, що виразилася в сталінській ідеї про загострення класової боротьби і етнофобії, зокрема, антисемітизму, на офіційному рівні проголошеного як боротьба проти. На побутовому рівні об'єктами етнофобії були, крім євреїв, жителі Середньої Азії і Кавказу.

Солдатова Г.У. відзначає, що сучасні інтолерантність і ксенофобія мають деякі якості, що роблять їх принципово непорівнянними з інтолерантністю і ксенофобією в суспільствах минулого. На його думку, люди ніколи не були ще так відірвані від коренів, а тому влада ностальгії за "ґрунтом" не ставала такою ірраціональною. У минулому люди належали до певної невтраченої побутової традиції. Це завжди давало їм визначений мінімум закритості стосовно "чужого". У ХХ столітті все це скінчилося. Коли німці перестали природно почувати себе німцями, вони вирішили, що вони раса. От класичне нацистське гасло щодо балтійських німців: ви втратили Heimat (конкретну батьківщину), але знайшли Vaterland (абстрактна ідеологічна батьківщина)[14].

Саме спосіб існування конфлікту як контрольованого вияву насильства чи, в кращому разі, у вигляді намірів насильницького втручання визначає необхідність сучасного визначення ситуації толерантності, яку розглядають як спосіб дій (поведінки), спроможний утримати конфліктуючі сторони від актуального насильства тобто як свідоме утворення ситуації толерантності. Наведемо кілька її важливих ознак.

Передовсім ідеться про можливість домовитися. Домовленість – це заміщення реального силового зіткнення мовно-комунікативними (політико-дипломатичними, легальними) та інформативно-просвітницькими діями: з'ясувати можливі наслідки, вигоду та невиконаність руйнівних дій, зіставити власні інтереси та можливі вчинки

протилежної сторони, запропонувати розумний вихід із ситуації, що склалася, та ін. Ситуація толерантності характеризується створенням умов, різними, зокрема ідеологічними та погрозувально-силовими засобами, раціонально-критичного, аргументативного дискурсу, спрямованого на досягнення взаємоприйнятної угоди, договору, що мав би чинні нормативно-стримувальні наслідки. Вона складається тоді, коли уможлиблюється раціонально-договірне розв'язання конфлікту – є силовий (стримувальна, здебільшого військова, сила) та інформаційний простір (інформаційне забезпечення, допомога у виробленні власної позиції), що дають змогу прийняти рішення, котре обмежує власну нетерпимість.

Іншими словами, толерантність зазвичай розглядається на тлі загальної стратегії, спрямованої на раціональне подолання зіткнення воць та сил у разі конфлікту. В основі такого сприйняття ситуації толерантності ще лежить надія подолати конфлікт на спільній основі інтелектуального зусилля самостримання, в тому числі колективного раціонально-вольового самостримання. Такій надії сприяє обов'язкове припущення, що існує загальний владно-правовий інститут, у силових межах якого культурно-політичні розходження або за словами Дж. Локка, спекулятивні уявлення та віра в Бога, що не загрожують громадянському миру.

Подібні класичні визначення толерантності спираються на передумову існування універсальної силової основи, акумульованої в певних державних інституціях і спроможної стримувати конфлікт світоглядів у стані взаємотерпимості.

Якраз тому толерантність, якщо говорити про її наявні визначення, не є лише суб'єктивною терпимістю до всього інакшого в сенсі чужих поглядів та вірувань. Толерантність передбачає практичну дію для стримування ідіосинкразії щодо чужого. Вона завжди є мірою "допуску", "дозволеного відхилення від певних стандартів та норм[35]", тобто мірою активного контролю над власними діями.

Але всі ці визначення не завжди спрацьовують, якщо звернутися до сучасної практики конфліктів. Конфлікти виникають навіть у надзвичайно зміцнених військовою та інформаційною підтримкою ситуаціях толерантності, тобто в ситуаціях, де майже вся сучасна військово-технічна міць здатна утримувати простір, відкритий для раціонально інтелектуальних вирішень боротьби. Йдеться не лише про міжнародні, міжнаціональні сутички. Внутрішні, громадянські конфлікти, як це відбувалося восени 1993 року на вулицях Москви, так само можуть вибухати в достатньо контрольованих військовою силою ситуаціях.

Вияви насильства змінюють форму, трансформуючись від прямого військового зіткнення на лінії фронту через партизанські дії за активною допомогою населення до непередбачуваних терористичних актів. Конфлікт існує та триває навіть в умовах інтенсивних договірних контактів, як це ми бачимо на відомих прикладах Чечні та палестинсько-ізраїльського конфлікту[13].

Узагальнюючи, слід сказати, що сучасна філософія пов'язує толерантність з ліквідацією інтелектуальної основи нетерпимості – репресивно підпорядковуючої собі всі істини. Вважається, що істина виставляє усіх, хто її не дотримується, за границі того, що покладається нормою. Диктат істини в науці і науковому співтоваристві нібито поширюється на всі соціальні відносини, і відносини в науці є моделлю, по вказівках якої будується соціальність[36].

Сьогодні політична філософія розробляє проблему толерантності, бачачи в ній систему тверджень, правил і принципів, що працюють як механізм заперечення дискримінації, усунення підозрілості і нетерпимості.

1.2. Історична еволюція поняття “толерантність”

Нетерпимість була присутня в історії людства завжди. Вона є причиною більшості війн, релігійних переслідувань та ідеологічних протистоянь. Толерантність же за всіх часів вважалася людською чеснотою. Вона передбачала терпимість щодо відмінностей серед людей, уміння жити, не заважаючи іншим, здатність мати права та свободи, не порушуючи прав та свобод інших. Толерантність також є основою демократії і прав людини, нетерпимість у поліетнічному, поліконфесійному або в полікультурному суспільстві призводить до порушення прав людини, насильства та збройних конфліктів.

Толерантність у перекладі з французької означає терпимість. Мається на увазі терпимість особистості щодо ідей, вчинків, яких ця особистість внутрішньо не сприймає, не схвалює. На засадах толерантності будуються не лише міжособистісні стосунки. Ці засади дедалі частіше лягають в основу внутрішньої і зовнішньої політики багатьох сучасних держав. Ідеологія толерантності має свою історію.

Толерантність – супутник демократичних форм життя. Вона вперше з’являється в античному полісі. Перикл самим певним чином пов’язував терпимість з волею: “У нашій державі ми живемо вільно й у повсякденному житті уникаємо взаємних підозр: ми не плекаємо ворожості до сусіда, якщо він у своїй поведінці потурає особистим схильностям, і не виявляємо до нього хоч і нешкідливої, але обтяжливого розпачу. Терпимі у своїх приватних взаєминах, у суспільному житті не порушуємо законів головним чином з поваги до них...[37]”.

Толерантність тих часів передбачає подолання упередженості, несправедливо-негативного відношення до “інших”, відмову від “подвійної бухгалтерії”, коли “чужим” не прощається те, що вважається дозволеним серед “своїх”. Вона зовсім не означає заклик

байдуже слухати добрих і злих, терпимо відноситися до тих, які терпимими бути не можуть. Терпиме відношення до того, що не повинно бути терпиме, є досить часто результатом неадекватного сприйняття й оцінки тієї чи іншої ситуації, воно може бути даниною бездумної, некритично відтвореної традиції чи продуктом ідеологічного “зомбування”. Нарешті, воно може бути продиктоване просто страхом виявитися в ролі “єретика”, відступника від тієї чи іншої “генеральної лінії”, або ж безпринципним пристосовництвом, лицемірством і конформістською “всеїдністю[38]”. Така поведінка нерідко ототожнюється з толерантністю, компрометуючи її як один з демократичних інститутів у політично незрілій суспільній свідомості, коли в результаті негативно оцінюється не той чи інший образ дії, а принцип толерантного відношення як такий. Насправді, у всіх перерахованих ситуаціях мова йде або про неправомірність толерантного відношення до об’єкта, який такого відношення не заслуговує, або про мотиви і зміст поведінки суб’єкта (коли, наприклад не противляться злу, але не за переконанням, а з боягузтва, з корисливих розрахунків, мова йде, усупереч видимості, зовсім не про толерантність). У зв’язку з вищезазначеним, зрозуміло, чому “одна й таж сама конкретна дія чи лінія поведінки може називатися й оцінюватися по-різному, часом прямо протилежним чином, у залежності від тих ціннісних основ, які приймаються в якості мірила оцінки цієї поведінки. Цим провокується нетерпимість по відношенню до самої толерантності в тоталітарних і авторитарних суспільствах, з одного боку, а з іншого боку – терпиме, у визначених межах, відношення в демократичних суспільствах до проявів нетерпимості (до тих пір, поки вони не ставлять під загрозу базові цінності чи саме існування даного суспільства).

Попередник поняття “толерантність” – “віротерпимість”, як поняття, зародилося ще в період гонінь на перших християн. Воно несло

в собі ідеї свободи віросповідань, свободи релігії, свободи совісті і відображало соціальне, правове становище іновірців у державі з офіційно визнаною релігією. Основні структурні елементи даного поняття – це право сповідання будь-якої релігії, право на публічну відправу релігійного культу. Віротерпимість передбачає наявність конфесійної держави або панівної, привілейованої релігії. Саме така держава постає в ролі церкви, “засуджує кожного прихильника іншої релігії як єретика, ставить кожен кусень хліба в залежність від віри, яка робить догмат єдиним зв’язком між окремим індивідом і його існуванням як громадянина держави[39]”.

Віротерпимість, якщо розглядати генезис її у історичному контексті, має власну логіку розвитку: від простої, інколи тимчасової з боку конфесійно орієнтованої держави поступки інаковірцям до надання їм обмежених громадянських прав, дозволу відправляти приватним чином релігійний культ. З розвитком демократизації суспільства межі віротерпимості розширюються, іновірці можуть бути зрівняні в політичних і громадянських правах з прихильниками пануючої релігії, їм надається право повноцінної публічної культової діяльності. Так, віротерпимість переростає в свободу віросповідань, а за умов світської держави – у свободу релігії. Нерідко в основі релігійної терпимості, тобто віротерпимості, лежать суто прагматичні причини політичного, економічного, міжнародного характеру. Цю прагматичну спрямованість віротерпимості спостерігаємо, аналізуючи її вияв у Римській імперії, в окремих державах середньовічної Європи і, зокрема в Росії, де на тлі загальної нетерпимості православна орієнтованої держави до іновірців мала місце відносна терпимість щодо протестантських общин, члени яких переселялися в Росію (зокрема Україну) з Німеччини, Голандії та інших країн Європи[16].

Саме поняття “толерантність” з’являється в науковому ужитку у XVI столітті за часів Нантського Едикту 1598 року, в той час, коли вийшло безліч законів про терпимість і коли французькі протестанти-гугеноти дістали права і дозволи на вільний розвиток релігійного життя. Толерантність ввійшла у фундаментальну схему європейських ціннісних розрізень у Новий час в ході формування основних інститутів ліберального громадянського суспільства. У релігійній сфері вона знайшла вираження в принципах віротерпимості, релігійної свободи та свободи совісті. Ця проблематика корінилася, з одного боку, в абсолютистських прагненнях, властивих усім світовим релігіям, на виняткове володіння тією головною істиною, від якої залежить порятунок чи загибель роду людського. А з іншого боку – у прагненнях держави і суспільства на визначення всеохоплюючого порядку людського життя, включаючи політичний лад, культуру, право і мораль, і відповідно, на встановлення безумовно обов’язкових норм поведінки. Оскільки культура всіх традиційних суспільств мала пансакральний характер, відхилення від офіційної релігії було не тільки святотатством, але одночасно загрозою суспільному порядку, злочином; воно сприймалося як замах на основи не тільки соціальності, але і всього світоустрою. Цим пояснюються переслідування, які виникали на порозі Нового часу в ході реформаційного руху нових релігій.

Лише секуляризація, яка супроводжувала Просвітництво, уможливила принципове розмежування між релігійною і соціальною сферами життя суспільства, а тим самим вимогу толерантності і світоглядного плюралізму одержало не тільки філолофсько-світоглядне обґрунтування, але і соціальну опору.

Однак, хоча й укорінена в соціальному розвитку, потреба свободи совісті і думки, релігійна свобода неминуче зіткнулася з новими загрозами, і в тому числі з новими, світськими ідеологіями, які успадкували від релігії

прагнення на монопольне володіння істиною, із проявами нетерпимості вже стосовно релігії з боку “секуляризма”[40].

Толерантний підхід спочатку аргументувався недосконалістю людини і визнанням того, що свобода є неодмінною умовою гідного і благого життя: чесноту не можна нав’язувати людям, до їхніх оман і навіть пороків варто відноситися поблажливо, терпимо, дозволяючи існувати тому, що може вважатися небажаним чи навіть неправильним, щоб не впасти самим у засуджуваний фанатизм.

Чи не найпереконливіше поняття терпимість і толерантність заявили про себе в добу Просвітництва, Реформації. Розвиток ремесел і торгівлі вимагав розширення зв’язків між виробниками, налагодження обміну товарами. Церква змушена була рахуватися з цими реаліями. Вона модернізувала догматику, культ, організацію і політику, стала з більшою терпимістю ставитись до інакомислячих, єретиків. Гаснуть інквізиторські багаття, припиняються хрестові походи проти “невірних”, релігійні війни. Поступово утверджується погляд на людину, як на самодостатню цінність, визнається її право на вільний розвиток і виявлення своїх здібностей.

Реформоване християнське вчення, гуманне, терпиме до особистості кладеться в основу ідеології нових держав, які утворюються на теренах Європи. Ця ідеологія сприяла розкріпаченню людини, утвердженню здорового індивідуалізму, розвитку приватної власності, вільного підприємництва.

В епоху Просвітництва поняття “толерантність” з’являється в якості самостійного в “Листах про віротерпимість” Дж. Локка (1689р.). Локк, а потім за ним і Вольтер говорили про толерантність як про принцип, що виражає істину людських відносин. І оскільки щодо величі істини не могло виникнути жодних суперечок, то не допускалася і можливість декількох рівноправних відповідей із приводу толерантності. Тому Вольтер вважав і

наполягав на тому, що лише окремі релігії можуть бути істинними і тільки їх служителі повинні були одержувати найвищі політичні посади.

Філософія Просвітництва розглядала толерантність у морально-правовому полі як моральну якість особистості, виходячи при цьому з переконання, що нормою є домінування в суспільстві міцних моральних переконань.

Заперечення релігійного догматизму було пов'язано з визнанням обмеженості пізнавальних можливостей людського розуму. Релігійне самовизначення Кант відносить до сфери "практичного розуму" і розглядає як справу віри, а не знання. Богопізнання не входить у сферу компетенції теоретичного розуму, науки. Відношення до релігії – моральна проблема, а не політична: церква повинна бути відділена від держави. У суспільстві, в якому більшість зберігає віру, сповідаючи при цьому різні релігії, віротерпимість пов'язана з уявленням про те, що головне в релігії – мораль і що важливо не те, яку віру людина сповідує, а сам факт наявності в неї (і в суспільстві) тієї чи іншої віри. Толерантний у цьому значенні індивід і толерантне суспільство не сумніваються в тому, що мають знання про добро й істину, і що їхня терпимість є виразом цього знання. У "Листах про віротерпимість" Дж. Локк, який закликав до ліберальних свобод і віротерпимості, розділяючи ці переконання, вважав, що атеїсти, а також певні релігії, не повинні бути терпимі ні в якому суспільстві: свобода релігії не рівнозначна свободі думки і совісті. З історичної точки зору, віротерпимість – проміжне рішення проблеми толерантності в перехідний від традиційного до сучасного суспільства період[36].

У постсучасному суспільстві світоглядний і моральний плюралізм інтерпретується в дусі релятивізму, переконаності в тому, що принципи віри і поведінка є абсолютно суб'єктивними і довільними. В такому випадку толерантний підхід означає визнання того, що будь-яка точка

зору не гірше і не краще всіх інших. Ніяка релігія не може претендувати на виняткове володіння істиною вже тому, що на таке володіння не може претендувати ніяка з існуючих інстанцій.

На відміну від завдань віротерпимості під дахом одного політичного ладу, толерантність є найсучаснішою проблемою, тому що наочно вказує на обмеженість традиційного класичного або модерного підходів до її розуміння та вирішень. На тлі існування так званих локальних конфліктів доби демократії та посткомунізму толерантність радикально змінює сенс. Сучасна толерантність є терпимістю в ситуації паралельного існування з усім культурно та суспільно інакшим без насильницького уподібнення або ототожнення. Толерантність — це, скажемо так, несумісність назавжди. Вона стає універсальною проблемою зовсім не тому, що може стати культурною універсалією, тобто бути прийнятою як єдина культурна цінність у різних життєвих світах. Толерантність як універсальне поняття, ідея, проблема конференцій – це свідчення того, що не тільки не існує того єдиного, спільного екзистенційного фундаменту, окрім негативного “ні”, “ми не такі”, але, немов шагренева шкіра, швидко зникає й те місце, на якому зростали сподівання його побудувати, – згадаймо Радянський Союз з його універсалістською стратегією комунізму[13].

Толерантність не можна мислити як єдність тих, хто спілкується, тобто як універсальну категорію або загальний спосіб буття що збігається з універсальним способом мислення. Сподівання на комунікативну раціональність як на спільну ціннісну основу такої єдності в ситуації конфлікту культур неминуче обертається на реальність конфлікту онтологій, на зіткнення не так різних світорозумінь, як різних за своєю унікальністю способів організації та переживання спільного життя. Раціонально-дискурсивна активність, що її намагаються сповідувати як спільне підґрунтя міжкультурних взаємин у ситуації локальних конфліктів, криє в собі потенціал зіткнення різних світів, який дедалі частіше

описується сьогодні в термінах критики європоцентризму, логоцентризму, критики масових цінностей західної цивілізації загалом.

Намагання впровадити, навіть із найщирішими намірами, найкращу, але екзистенційно спільну основу відкриває шлях до виправдання політики тотального насильства на культурному (етнонаціональному) ґрунті. Разом із занепадом доби тоталітаризму та можливостей його воскресіння світ опиняється в просторі напруженої відмінності, про яку, як і про непотрібність добрих намірів єднання, має попереджувати метод толерантності.

Але все це зовсім не засвідчує якусь принципову неможливість співіснування різних культурних світів. Метод толерантності полягає якраз у тому, щоб утримуватися від звичних пошуків спільної екзистенційно-культурної основи й використовувати її уявний образ для легітимації політичних (геополітичних) рішень. Підхід до вирішення конфліктів культур, потребує вироблення нетрадиційних уявлень. Якщо класична ідея подолання конфліктів ґрунтувалася на понятті толерантності як свідомо контрольованої поступки, в тому числі й під загрозою силового тиску та примусу, то ситуація локального конфлікту вимагає розрізнення власне формально-політичних відносин, з одного боку, та культурно-політичних взаємин — з другого[13].

Мабуть, у світовій історії не було іншого періоду настільки усвідомленого і витонченого застосування самих передових науково-технічних засобів масових убивств. Усі почалося з газових атак Першої світової війни, продовжилося використанням ядерних технологій, а завершили століття масові етнічні чищення і новий винахід світової політики – “гуманітарні інтервенції”. Чому існують культури, що санкціонують масове убивство, канібалізм, приниження інших? – порушує питання італійський гуманіст Умберто Еко[41]. “Просто з тієї причини, що в них коло інших звужений до межі племені (чи етносу) і “варвари” не

сприймаються як людські істоти[42]”. Цей висновок в однаковій мірі може бути віднесений і до инакостям зовнішньої оболонки суспільства, і до відносин усередині самого суспільства.

Історично мінливий характер толерантності пов’язаний, дійсно, змінами думки про толерантність, змінами вихідних установок думки. Дослідження розумової роботи - прерогатива філософії; вона санкціонує напрямки руху людського мислення. У цьому значенні установки філософії задають контекст тематизації будь-якої проблеми, проблеми толерантності в тому числі.

Паростки толерантності можна побачити і в нашому сьогоденні. Державність нової, незалежної України утверджують громадяни різних політичних поглядів, культур, різних національностей. Нашою Конституцією людина проголошена самодостаньою цінністю. Прикметно також, що Україні в такий напружений час як нині вдалося уникнути збройних конфліктів.

Одначе до справжньої толерантності нам ще далеко. Молодому українському суспільству бракує внутрішнього миру, спокою, злагоди. Атмосфера в ньому нагадує стан холодної війни. Справа в тому, що наше суспільство не стало якісно новим. Ми всі прийшли в наше сьогодні з радянської ери. А тоді нас виховували борцями-максималістами, в душі непримиренності, непоступливості до всього, що суперечило офіційним догмам – нормам комуністичної моралі.

Активно пропагувалися і впроваджувалися в наше повсякденне життя та спосіб мислення агресивне, войовниче ставлення до всіх “проявів буржуазної ідеології”. Згадаємо постійні заклики до боротьби з “релігійними пережитками у свідомості людей”, масові мітинги, на яких засуджувалися “кляті космополіти”, збирання підписів під листами з вимогою покарати академіка Сахарова і т.ін.

Науку ненависті проходили практично всі прошарки населення країни, всі його покоління. Адже вона була покладена в основу діяльності всіх державних інститутів. Візьмемо лишень школу. Кожному своєму вихованцеві вона прищеплювала класовий підхід до оцінки подій, фактів і явищ суспільного життя, нав'язувала “образ класового ворога”. Особливо ж цим відзначались громадські організації – жовтеньська, піонерська, комсомольська, партійна. Вважалося, що чим краще оволодіють радянські люди класовим підходом, тим вище їхня політична свідомість[43].

Ось чому всі ми в Україні, а не лише ліві, червоні та співчуваючі їм вражені барикадним синдромом. Несприйняття поглядів та ідей опонента, агресивна непримиренність до нового – чи не найхарактерніша риса багатьох і багатьох наших політизованих співвітчизників. Ворогування між різними прошарками населення стало звичайним, буденним явищем. Протистоять схід і захід України, віруючі різних церков, ветерани Великої Вітчизняної війни та Української повстанської армії, прибічники західницької та східноєвропейської орієнтації.

Ми не звикли домовлятися, іти на компроміси, поступки, досягати угоди. Ми призвичаїлися боротись і не визнаємо прохань, переконань, умовлянь. Зате звично вдаємося до наказів, примусу, залякування, шантажу та інших видів морального тиску. Ми не визнаємо за партнером – конкретною людиною, певною соціальною групою чи політичною партією права "бути іншим", права на самовизначення в тій чи іншій ситуації, на прояв суб'єктивної свободи.

Українському суспільству потрібні сьогодні інші цінності – гуманістичні. Слід культивувати в ньому такі риси, як терпіння, чутливість, доброта, тобто ті людські якості, які несумісні з насиллям. Зазначимо, що ці риси завжди були притаманні українцям та тим народам, у яких з ними спільна доля.

Ненасилля не визнає примусу як способу розв'язання політичних, моральних, економічних проблем і конфліктів. “Воно ставить за мету не руйнування, а терпимість і творення, що дає змогу по-новому побудувати стосунки між людьми. Утопія? Ні. Бо йдеться не про усунення насилля. Це неможливо. Воно, як і зло, незнищенне, це вічна категорія. Цілковите ненасилля можливе лише теоретично. Однак потрібно прагнути до ненасилля, до зниження його рівня[45]”. А цього можна досягти, якщо у кожному конкретному випадку брати на себе всю повноту відповідальності за зроблений вибір, якщо прагнути до співпраці, а не до конфронтації.

Завдання полягає в тому, щоб ідея ненасилля мала якомога більше прибічників у нашому суспільстві, щоб нею пройнялося якомога більше наших співвітчизників. “Ця ідея має пронизати все наше буття, всю діяльність державних та громадських інститутів, серед них органи судочинства, правопорядку тощо. Добре було б, якби в просвітницьку роботу включились засоби масової інформації, щоб ідеї ненасилля стали набутком широких мас[48]”.

Колосальні можливості для реалізації цих ідей має система освіти. Вона здатна не лише пропагувати їх, а і формувати у молодій людині позицію ненасилля, навчити своїх вихованців відповідно будувати власну поведінку. Слід зауважити, що тут уже і робиться чимало. Однак цього не досить. Заходи мають епізодичний характер. До того ж вони безсистемні. Адже в Україні досі не напрацьований зміст ненасильницької освіти. Бракує спеціальних програм, які б давали можливість в рамках цілісного педагогічного процесу прищеплювати молоді певні установки і погляди на себе, навколишній світ та інших людей. Недостатньо гуманізований сам навчально-виховний процес. Ще багато вчителів використовують у своїй практиці відвертий чи прихований примус.

1.3. Толерантність як елемент світогляду і культури

Запроваджений до людського лексикону Кантом термін "світогляд" не слід розуміти буквально, як лише систему поглядів на світ, – це споглядальне, просвітницьке тлумачення, – а як активне самовизначення людини в світі, яка шукає шляхи від ідеї до дії. Світогляд з цих позицій є системою принципів та знань, ідеалів і цінностей, надій та вірувань, поглядів на сенс і мету життя, котрі визначають діяльність індивіда, або соціального суб'єкта, й органічно входять до його вчинків і норм мислення. За невідповідності між думкою та дією розквітає соціальна мімікрія, конформізм, лицемірство, тобто починається глибинна криза існуючих світоглядних цінностей. Тоді постає проблема розробки нових цінностей і світогляду. Без цього суспільство не може функціонувати, оскільки світогляд є формою його суспільної самосвідомості, через яку суб'єкт усвідомлює свою соціальну сутність і оцінює свою духовно-практичну діяльність. Світогляд – інтегральне духовне утворення, яке спонукає до практичної дії, до певного способу життя та думки.

Переконання, уявлення, ідеї, почуття, опосередковані досвідом особистості, беруть участь у формуванні життєвої позиції. Не може бути світогляду без ідеалу; ідеал потребує віри в своє втілення; віра ж невіддільна від любові, людина вірить і сподівається на те, що вона вважає святим і дорогим. Саме тому світогляд – не лише знання й усвідомлення, це ще й життєвий процес, а саме: духовно-практичне засвоєння світу, в якому світові дійсному, світові наявного буття протиставляється світ належного, світ ідеалів, цілей і сподівань, трансцендентний світ жаданого буття.

Сказане дає підстави для висновку, що толерантність може бути охарактеризована як морально-практичний орієнтир поведінки соціальних

агентів (партій, церков етнічних груп, окремих індивідів) у процесі їхніх взаємин який передбачає взаємоповагу, свідому відмову вії насилля, приниження гідності один одного. В такому прочитанні толерантність може розглядатися як важлива умова; соціальної регуляції міжлюдських відносин, як один і; найважливіших елементів світогляду, виявів морально-гуманістичної суті суб'єктних взаємин, як такий інгредієнт, без якого нормальне буття людини як і стабільне життя соціуму неможливі. Невипадково французький філософ Вольтер, який значно поглибив концептуальне розумінні толерантності, започатковане Д.Локком і П.Бейлем, будучи послідовним її проповідником і захисником, проголосив толерантність “універсальною цінністю”.

Толерантність вимагає і певного самообмеження. Вона неможлива без самообмеження як на рівні індивідуального прояву, так і соціальних спільнот. Особлива аксіологічна значущість толерантності як вияву самообмеження особистості полягає в тому, що це – суб'єктивно-особистісне добровільне обмеження, а не результат примусу, це – внутрішня інтенція свідомості. І здійснюється вона індивідом як результат власних світоглядних переконань і життєвих настанов.

Захист власного вибору, самовизначення, суверенітету в світоглядній сфері вимагає від індивіда поваги до вибору інших. Таким чином, проблема терпимості до інших світоглядних ціннісних орієнтацій, точок зору підпорядковується проблемі принципового самовизначення суб'єкта у духовній сфері, ствердження своєї однозначної життєвої позиції. Толерантність сприяє свободі вияву свободи совісті індивіда і можливості жити й діяти згідно з її вибором. Отже, вона є не тільки умова проголошення права на свободу самовизначення, вибору світоглядних ціннісних орієнтацій, а й своєрідний механізм його реалізації на практиці[16].

Основним критерієм поведінки для людини, яка займає активну позицію щодо зовнішнього світу є наявність таких принципів, які згладжують, як ненасильство, діалог, взаєморозуміння і толерантність. Пошук компромісних рішень містить у собі й усвідомлення допустимості моральної недосконалості людини. При цьому повинно виконуватися умова лояльності громадянина перед державою: “державу тримається не примусом і не страхом, а свободою, лояльністю своїх громадян: їхньою вірністю обов’язку, громадянською мужністю, ініціативною хоробрістю і дисципліною”. Подолання недосконалості людини відбувається за допомогою любові, а не на основі одного морального обов’язку в рамках морального імператива І.Канта. Принцип взаєморозуміння пропонується розглядати як моральний імператив для дозволів вирішення конфліктних ситуацій. Взаєморозуміння потрібно для усвідомлення всіма сторонами конфліктних ситуацій необхідності досягнення справедливості. Первісними передумовами для взаєморозуміння є уважність і інтерес до інших людей. Як підкреслює Ю. А. Шрейдер: досягнення взаєморозуміння виключає можливість байдужості і перетворює толерантність у зацікавлену готовність прийняти іншого таким, який він є[46]. Тим самим імператив взаєморозуміння охороняє від того, байдужого відношення людини до будь-чого, у тому числі – існування зла, а толерантність, у випадку допустимості і визнання іншими застерігає, виступаючи як бар’єр від байдужого відношення до існування.

Установка на взаєморозуміння з іншими як вихідна точка любові до інших (заклик у християнстві “Любите ворогів ваших” Мф.5:44) із практичної точки зору є утопічною. Дана установка може існувати тільки як гарна практична порада, в тому що любов до ворога дозволяє розглядати “Іншого” як рівноправного і спрямована на розуміння його як “іншої” людини. Тому принцип реальності важливий для здійснення всієї повноти людського буття при необхідності аскетичної поведінки як міри

самообмеження для реалізації на практиці толерантності. Дане розуміння залежить від "ситуативності" (М. Хайдеггер) і обумовлене "часовістю" людини. У цьому зв'язку на перший план виходять такі характеристики людської поведінки як: нейтралізація, координація і субординація. Вони сприяють існуванню "терпимості" у суспільстві за допомогою обмеження вибору можливостей щодо відомого і досяжного[4].

Узагальнюючи, слід сказати, що толерантність постає як категорія світоглядної свідомості й одночасно як головний критерій оцінки культури загальнолюдських відносин, як умова і певною мірою засіб досягнення їх конструктивності.

Зазначимо також, що толерантність постає як обов'язок щодо поваги і утвердження прав і свобод людини, демократії і влади закону і разом з тим вона вимагає і певних самообмежень суб'єктів суспільних відносин, стриманості, демонстрації хоча б зовнішнього вияву взаємної поваги один одного. В цьому аспекті толерантність на думку англійського філософа Б.Вільямса, постає як "незручна чеснота". Важливим є цілеспрямоване формування толерантності у суспільній свідомості, пропаганда її принципів, утвердження етики толерантності у відносинах людей, їх спільнот, суспільних структур, держав. Взаємотерпимість, толерантне ставлення один до одного, солідарність, діалог і взаєморозуміння мають стати нормою поведінки і дій (переважаючої) більшості людей, їх політичних, культурних, релігійних напрямів, рухів[47].

Потреба людини в толерантності і пошук чи створення навколо себе толерантних відносин є характеристикою демократичної особистості. Демократична особистість формується в процесі "нормальної" соціалізації і характеризується відсутністю етнічних забобонів, широтою мислення, толерантністю, визнанням рівності людей, відкритістю, низьким рівнем тривожності, пріоритетом раціонального начала, активною життєвою позицією і почуттям відповідальності за інших. Виходячи з цього,

толерантність як норма легальної поведінки для суб'єкта (людини, що самовизначилася) на перше місце висуває такі характеристики як: світоглядна і психологічна відкритість; стійкість і мужність при визначеному виборі чи прийнятті будь-якого рішення; дисциплінованість і відповідальність[4].

Толерантність породжується нагальною потребою в ній. Ця потреба, як не парадоксально, постає з ситуації, коли досягти толерантності дуже важко. Остання виявляє себе, як реакція на соціальні, політичні, релігійні вимоги в періоди значних суспільно-політичних, світоглядних криз, в цьому контексті толерантність виражає себе і як умова комунікації соціальних агентів, “неагресивної зацікавленості” їх у діалозі, спілкуванні, і як спосіб подолання ситуації взаємного неприйняття, та мінімізації непорозумінь, конфліктів, знаття гостроти суперечностей.

Сучасне суспільство серйозне стурбовано негативними проявами політичного і релігійного екстремізму, ксенофобії й етнічній нетерпимості. Їх можна розглядати як наслідок недостатності чи відсутності толерантності в окремих людей і соціальних груп. Саме по собі явище толерантності представляється складним і може бути розглянуте з різних точок зору: філософської, соціологічної, етнологічної, політологічної, а також психолого-педагогічної, тому що в основі поведінки людей як на макросоціальному, так і на мікросоціальному, міжособистісному рівні лежать особливості свідомості, особистості, вихованості людей, рівня культури. У зв'язку з цим особливу актуальність здобуває завдання формування толерантного світогляду особистості та толерантної культури соціуму. Тільки розвинута особистість, людина високої загальної культури здатна до толерантного мислення і поведінки.

Вища освіта, як частина загальної освітньої системи, здатна ефективно працювати в цьому напрямку. У першу чергу це, очевидно, стосується підготовки фахівців – гуманітаріїв, покликаних впливати на

формування суспільної свідомості, але й в освітньому процесі вищих навчальних закладів негуманітарного, технічного профілю існує чимало можливостей для розвитку особистості, підвищення загальної культури і формування толерантної свідомості молоді.

У цьому контексті культуру вже недостатньо розуміти так, як це робила попередня модерна гуманітарна думка, а слідом за нею офіційна радянська наука. Культура – не лише сфера універсальних духовних надбань людства, загальних для всіх людей цінностей, норм та знань. Це, передусім, – локальний спосіб буття людей, їхній повсякденний життєвий світ, що утворюється природно-історично та максимально визначає екзистенційний вимір зв'язків у суспільстві – особистісні переживання людей, розуміння ними сенсу життя, відчуття остраху смерті, їхні людські чесноти тощо.

Тема толерантності не стосується лише сфери теоретичних описів. Усі її справжні формулювання та вирішення — це обов'язково ще й практичний припис, що передбачає вироблення свого “знаю як”, знання того, якими засобами та на яких шляхах досягається ситуація толерантності[48].

Сучасні поширені дослідження толерантності мають передусім завдячувати якраз внутрішній практичності цієї проблематики, починаючи з питань міжнародних, міжнаціональних та міжцивілізаційних культурно-політичних взаємин у сучасних умовах і закінчуючи болісними кризами співіснування колишніх "народів-братів" із соціалістичного табору. Надзвичайна актуальність цих питань зумовлена тим, що часто-густо вони безпосередньо породжують ситуацію, коли майже кожний гуманітарій, політик чи військовий експерт відчувають себе здатними формулювати методологічні – психологічні, етичні, соціологічні, історичні, політичні та інші поради, як бути толерантним. Тому, можливо, й наукові вирішення названої проблеми набувають характеру переважно соціально-

психологічних досліджень та резюмуються у методологічних приписах щодо дотримання правил та норм (самообмежень) насамперед психологічного та соціально-психологічного гатунку.

Мусить існувати таке єдине знання (система соціологічних, політологічних, психологічних та інших знань), завдяки рецептам якого можна уникнути чи подолати стан конфлікту.

У цьому розумінні це поняття мало чим відрізняється від сучасного розуміння толерантності як віротерпимості до різних уявлень та вірувань. Адже в основі такого розуміння толерантності лежить ідея запобігання конфлікту якраз на основі тих поглядів, підходів конфліктуючих сторін. Головне завдання сучасної науки – створити світоглядне підґрунтя, навчити відмови від власного (локального) розуміння чи упередження на користь більш загального осмислення ситуації конфлікту. Тому основною, справді філософською проблемою є проблема утримання від наявних досі суджень, передусім психологічно навантажених запобіжників, у тому числі тверджень, які спираються на соціальний, історичний – завжди відносний, релятивний – досвід.

На відміну від класичного, модерного формулювання проблеми толерантності, відновлення саме останнього як основи для теперішніх досліджень і вирішень цієї проблеми, сучасна філософія зовсім не випадково керується методологією утримання від суджень. Якраз у намаганні віднайти абсолютно об'єктивний досвід, найуніверсальніший погляд на навколишній світ і людину або досягти максимально наукового розуміння й саморозуміння вбачає своє завдання один із найвизначніших варіантів філософії ХХ століття – феноменологія. Один із її основних методів – це метод епохе або уникнення, винесення за дужки будь-яких наявних досі знань щодо предмета мислення, а також редукція до максимально раціональної основи (мислячого "Я") всіх емоційно-психологічних переживань станів, що заважають нашій об'єктивності.

У демократичному суспільстві мають існувати на засадах плюралізму різноманітні ідеологічні течії й партійно-політичні позиції. Але їхній політизуючий вплив повинен бути врівноваженим з боку процесу, який виконує інтегруючу, об'єднуючу функцію[49]. Таким процесом для молоді може бути політологічна освіта, змістом якої буде неупереджене викладання знань про об'єктивні закономірності соціально-політичного розвитку суспільства. Слід зазначити, що політологічна освіта – це не партійна агітація, а надпартійне знання про стан справ у оточуючому світі, про суперечливу дійсність, про шляхи і засоби вирішення існуючих проблем. Оволодіння фундаментальними науковими знаннями про політичні, загальносоціологічні закономірності дозволяє сприймати суспільні явища, події та факти не в бажаній видимості, а у їх глибинній сутності. А саме це сприяє усвідомленню молодими людьми того, що нормальне існування сучасного суспільства має бути заснованим на засадах плюралізму, толерантності та компромісу. Таке усвідомлення є необхідною складовою частиною політичної культури, культури громадянського існування людини[50].

Нинішній виховний процес молоді особи у демократичному суспільстві повинен передбачати досить високий рівень індивідуальної свободи особистості, відмову державних структур від жорсткого визначення форм та методів соціалізації, постійного контролю як за суспільними інститутами, що її здійснюють, так і за самим громадянином. Передача молодим громадянам традиційних елементів культури в демократичному суспільстві завжди повинні доповнюватись прищепленням навичок самостійного пошуку вирішення тих чи інших проблем, нових методів здійснення завдань, які постають перед молоддю, формуванням нових елементів культури.

РОЗДІЛ 2

ОСНОВНІ ЧИННИКИ ФОРМУВАННЯ ТОЛЕРАНТНОСТІ СТУДЕНТСЬКОЇ МОЛОДІ

Сучасна молодь, здобуваючи освіту, готується до життя у складному і суперечливому світі, перспективи якого багатоальтернативні і майбутнє залежить від подальшого розвитку свідомості людства. Саме молоді належить вирішувати питання ноосфери, розвитку цивілізацій, футурології, екології, соціальної гармонії, які постали перед людством в епоху глобалізації. Ї вже сьогодні усім зрозуміло, що їх вирішення потребує від усіх країн, незалежно від їх статусу, консолідованих зусиль, ресурсів, підходів, оскільки без них людське буття стає проблематичним [51, с. 15]. Це означає, що за сучасних умов функціонування соціальних систем на принципах доступності та співробітництва набуває особливого значення, рівно як виховання у молоді готовності до співробітництва, взаємодії, співпраці. А, як відомо, співробітництво неефективне й нерезультативне без толерантного ставлення до інших рас, релігій, соціальних утворень і культурних традицій, особистісних високоморальних якостей, співчуття й готовності допомагати іншим людям.

Отже, психологічне підґрунтя будь-якого соціального співробітництва складає певний рівень толерантності - терпимості щодо представників різних соціальних груп (у першу чергу расових, етнічних, національних, релігійних), до яких індивідуум особисто не належить. На сучасному етапі через поняття “толерантність” визначається важливий принцип організації і оцінювання людської поведінки в рамках діалогу-культурологічної парадигми, яка становить гуманістичну альтернативу авторитаристським і маніпулятивним підходам у мікро- та макро-стосунках. “Принцип толерантності щільно пов’язаний із загальногуманістичними настановами, з розумінням складності і суперечливості світу” [52], зазначає Г.О. Балл.

У контексті аналізу перспектив розвитку суспільства расова, етнічна та національна толерантність студентської молоді може розглядатися як у якості потенціалу підтримання миру та спокою у країні, так і як показник ступеню готовності їх свідомості до відкритості та співробітництва зі світовим співтовариством на засадах загальноновизнаних демократичних принципів, що особливо актуально в епоху глобалізації.

Глобалізація як “розширення і поглиблення соціальних зв’язків і інститутів у просторі і часі” [53, с. 88] просто не можлива без толерантності. Кожен регіон багатолікий, тому ескалація нетерпимості і конфліктів потенційно загрожує всьому світу. Від такої загрози не можливо відгородитись національними кордонами, тому що вона носить глобальний характер [54, с. 205-206]. Отже, без толерантності втрачаються здобутки, які несе в собі глобалізація. Коли говорять про здобутки глобалізації, то мають на увазі, зближення держав, зближення народів, зближення націй, що все більше створюються передумови для формування єдиного економічного простору, планетарного інформаційного поля, інтенсивного обігу результатами матеріального і духовного виробництва та загальної мобільності людей. Глобалізація веде до все більш однотипних за своїми характеристиками суспільних відносин. Чи це економіка (ринкова економіка), чи то політика (демократичні форми організації влади), чи то духовна сфера (це багатоманітність і змагальність ідей, культур) і т. ін. [55]. Таким чином, усуваючи міжнаціональні, міжконфесійні та міжкультурні перешкоди, процес глобалізації по-новому організує життєвий світ людства. Світоустрій замкнута національних держав поволі поступається місцем світоустрію глобального співтовариства відкритих одна одній націй [56, с. 292].

Глобалізація формує нову еру взаємодії між націями, економічними та політичними системами та між людьми. Вона зменшує важливість кордонів, які стають більш відкритими для міжнародних обмінів і контактів, митні

тарифи знижуються. Окрім того, глобалізація значно розширює культурно-інформаційні контакти між народами і державами, впливає на управління, виробництво, ринок праці, політичні утворення, інші суспільні інституції і процеси [56, с. 319]. Стрімкість зближення країн і континентів завдячує нині насамперед новим технологіям, досягненням у електроніці та інших передових галузях.

За умов появи нових геополітичних і гео економічних просторів посилюються міграційні хвилі, інформаційні потоки, економічна і політична взаємозалежність. За останні десятиріччя ХХ століття в десятки разів зросли обсяги світового експорту, прямих іноземних інвестицій, міжнародного банківського кредиту, обіг на валютних ринках. Люди стали більше подорожувати, помітно зросла міжнародна міграція трудових ресурсів, набуває швидких темпів академічна мобільність.

Дослідження процесів інтеграції, транснаціональності, мондіалізму, які лежать в основі глобалізації, дають змогу пізнати динаміку взаємовідносин між регіонами і континентами, а також виявити те, як вони впливають на поступ і напрямки розвитку людської цивілізації. Характерною ознакою часу є налагодження постійного діалогу між суспільствами, наслідком якого є формування транснаціональних структур. Держави-учасниці передають певні компетенції до створеними ними міжнародних організацій, які здійснюють управління. На прикладі Європейського Союзу можна простежити процес впровадження національного законодавства у законодавство співтовариства, функціонування єдиного ринку, співвідношення національних судів з судами ЄС. Інший приклад формування транснаціональності є утворення Світової організації торгівлі [57, с. 129].

Через явища глобалізації на сьогодні найбільш глибоко інтереси країн реалізуються в інтеграційних процесах, що охоплюють усі континенти, розгортаються на глобальному, субрегіональному чи регіональному рівнях та набувають вертикального, горизонтального чи територіального характеру.

У загальному вигляді інтеграція – це кількість та інтенсивність взаємодії націй, держав, що мають тенденцію до зростання [57, с. 130].

Простір співіснування різноманітних культур глобалізуючого світу також зазнає певних гомогенізуючих трансформацій, орієнтованих на утвердження пріоритету “наднаціонального” культурного середовища, формування єдиної культури для всіх народів світу [56, с. 296]. Але в водночас глобалізація викликає до життя альтернативну тенденцію - зростання локальної гетерогенізації, сприяючи збереженню та розвитку місцевих відмінностей і різноманітності. При цьому локальна відповідь на глобальний виклик може приймати різні форми: супротив і відмова – це, звичайно, не єдині можливі варіанти, особливо якщо мова йде про суспільства, де є уявлення про толерантність. Якщо оцінювати цю відповідь за шкалою “прийняття” і “відмова”, то для усіх сторін необхідним є введення таких проміжних градацій, як “співучасть” й “синтез” [58, с. 126]. Носії глобалізації мають усвідомлювати, що кожен народ має свою історію, свій менталітет, право на самостійний розвиток своєї культури, інакше він втрачає свою ідентичність. А супротивники, яким важко прийняти глобалізаційні виклики, мають розуміти, що самотність повинна мати прояв не амбіційному звеличування себе, а в налагодженні діалогу між народами.

Між іншим супутниками глобалізації виступають дискредитація комунізму і поширення демократичних цінностей [59, с. 135]. Людство надто тяжко пережило дві світові війни, епоху соціалістичних революцій та диктатури пролетаріату, нацистських таборів смерті та сталінських ГУЛАГів, расистської розпусти. Воно в буквальному розумінні вистраждало ідею самоцінності особистості, пріоритету фундаментальних цінностей, які сьогодні пов’язують із західним способом життя, який завдяки глобалізації поширюється на весь світ.

Епоха глобалізації змінює спосіб життя людини і водночас ставить до неї нові вимоги з точки зору її внутрішнього розвитку. Фактично вона покличе до життя новий тип особистості – толерантної, відкритої до демократичного спілкування і розвитку як в національному, так і міжнародному вимірі; особистості, яка цінує й розвиває своє і разом з тим щедро ділиться з іншими, яка не приймає насильства, потворних ідеологій; яка понад усе ставить і цінує й прагне реалізувати у всіх сферах своєї життєдіяльності людські фундаментальні цінності як незаперечну істину [58, с. 267]. Хоча безумовно така особистість не з'явиться автоматично. До нового соціального статусу та ролі в світі її треба готувати, відшліфовуючи прогресивні якості та знімаючи суперечливі риси носія масової культури, догматичних стереотипів техногенної цивілізації, що нашаровуються на неї глобалізацією.

Слід пам'ятати, що глобалізація – це не тільки тенденції до єдності світу, а й до загострення звичайної конкуренції між державами, націями, всепланетарне охоплення конкуренцією всіх сфер діяльності людини і суспільства. Нажаль, надії на гармонічну планетарну конвергенцію, з якими споконвічно пов'язували глобалізацію, не виправдали себе. Не стали історією ні міждержавні конфлікти, ні зіткнення на етнічному і релігійному ґрунті. Не подолано й нерівномірність розвитку країн і регіонів. Більш того, розрив між розвинутими країнами і країнами, що розвивається продовжує збільшуватись, що перетворилось на загрозову проблему, що зачіпає інтереси всього людства [60, с. 3].

Невгамовне бажання транснаціональних корпорацій вдосконалити форми неоексплуатації, монополізувати вплив окремих міжнародних інститутів і окремих держав на весь інший світ, прагнення стерти етнічну і культурну своєрідність народів, прививаючи їм чужі стандарти, призвели до того, що конфлікти на етноконфесійному набувають найбільш жорстких і страшних форм. Останнє особливо актуально для країн пострадянського

простору. Агресія, що десятиріччями накопичувалась, не маючи виходу за часів Радянської влади, зараз розплющує цілі народи і країни. Сучасний історичний етап розвитку характеризується зміною домінанти: її переносом з області соціально-класових конфліктів, настільки важливих для попередніх століть, на етноконфесійне протистояння, що сьогодні поширюється на всі сфери соціально-економічно і суспільно-політичного життя [61, с. 214].

Саме тому в епоху глобалізації надзвичайно актуально, щоб підрастаюче покоління розуміло необхідність збереження етнічної і культурної ідентичності, без чого просто не можливо їх нормальне психологічне самопочуття. Лише людина, що має позитивну етнокультурну ідентичність, здатна до етнічної толерантності, до життя в сучасному, все більш глобалізованому світі. Саме толерантність, що означає повагу, прийняття і правильне розуміння всієї багатоманітності культур, форм самовираження і прояву людської індивідуальності, робить можливим досягнення миру [62, с. 58]. Адже толерантність є міцним підґрунтям формування у молоді культури миру. Остання охоплює цінності, погляди й типи поведінки, які відображають і надихають на соціальну взаємодію та співробітництво на основі принципів свободи, справедливості й солідарності, які заперечують насильство й спрямовані на подолання конфліктів через усунення їхніх причин, з тим, щоб розв'язати проблеми за допомогою діалогу й переговорів, і які гарантують можливість повною мірою користуватися всіма правами і засобами, щоб брати участь у процесі розвитку свого суспільства [63].

Усвідомлення того, що в кінцевому підсумку саме толерантність допоможе вижити людині та зберегти свою національну ідентичність і специфічну культуру, в єдиному економічному, правовому, інформаційному, оборонному просторі, призвело до того, що в останні десятиліття поняття “толерантність” стало міжнародним терміном. Завдяки зусиллям ЮНЕСКО Воно набуло особливого змісту, який базується

на загальній первинній сутності цього поняття у будь-якій мові. У цьому понятті відбито інтуїтивне сприйняття єдності людства, взаємозалежність усіх від кожного і кожного від усіх, це поняття відображає таку модель людських стосунків, яка передбачає повагу прав іншої людини (в тому числі бути іншим), а також утримання від завдання шкоди, оскільки заподіяна іншій людині шкода, означає шкоду для всіх і для кожного [64, с. 336].

Зокрема, Декларація принципів толерантності, яка прийнята резолюцією Генеральної конференції ЮНЕСКО у 1995 році, визначає толерантність як “повагу, сприйняття та розуміння багатого різноманіття культур нашого світу, форм самовираження та самовиявлення людської особистості, як єдність у різноманітті”. Окрім того, у Декларації наголошується на тому, що толерантність не тільки моральний обов'язок, а й політична та правова потреба та активна позиція, що формується на основі визнання універсальних прав та основних свобод людини [28]. Хоча наряду з прийняттям на високому рівні вказаної Декларацією розроблено і утверджено низку міжнародних документів, що захищають права людини, перше десятиріччя XXI століття проголошено ООН “Міжнародним десятиріччям культури миру та ненасильства в інтересах дітей планети”, прийнято низку національних програм, спрямованих на формування установок толерантної свідомості, діючий механізм реалізації проголошених прав і свобод ще не створено, в чому й укладений один з витоків інтолерантності, що панує у світовому співтоваристві [62, с. 57].

Активізація інформаційних, міграційних процесів, комунікативних зв'язків, будучи проявами глобалізації, самі по собі, хоча з певними витратами, сприяють формуванню толерантності.

Зростання міграційних потоків, процесів масового переміщення людей із країни в країну в якості іммігрантів, туристів, студентів, біженців, трудових мігрантів безпосередньо пов'язано з розвитком та доступністю

транспортних й комунікаційних можливостей, відкритістю кордонів тощо. Переміщується головним чином працездатне населення, яке незважаючи на жорсткі обмеження введені країнами розвиненої демократії, з року в рік стає дедалі активніше. Характерно, що серед трьох найбільш розвинутих регіонів світу Японія категорично й абсолютно закрила себе від в'їзду іммігрантів. Дві інші зони – Європа і Америка – керуються іншою політикою. Найбільш відкритими залишаються США і Канада. Сполучені штати приймають за рік близько мільйона іммігрантів – більше ніж усі інші розвинуті країни разом узяті. При цьому перевага надається ні тим, хто максимально бідуює, а молодим і освіченим фахівцям [65, с. 107].

Й хоча жодна з країн не вшановує іммігрантів з бідних країн, знедолені всього світу все більше спрямовуються в регіони з більш високим життєвим рівнем. В результаті за рахунок дешевої робочої сили в Західній Європі і США створюються анклави бідного населення – острова третього світу серед в вищій мірі індустріалізованого суспільства, які виявляються потенційними зонами злочинності. Тому цілком зрозуміло чому корінне населення не завжди зустрічає мігрантів толерантно. Більш того останні дуже часто стикаються з проблемами нетерпимості, несприйняття, обмеження прав мігрантів упритул до прямого витіснення. При цьому слід підкреслити, що з подібними проблемами переважно стикається некваліфікована робоча сила, а загальносвітова професійна еліта навпаки відрізняється високою мобільністю на ринку праці, високою заробітною платнею і неабиякими соціальними можливостями [56, с. 337].

Оскільки глобалізація явище суперечливе, яке має позитивні і негативні сторони, ми стикаємось із неоднозначною реакцією населення на її прояви, у даному випадку – на процеси міграції певних соціальних груп. Доведено, що глобалізація процес об'єктивний, що підготовлений усім ходом людської історії, а відтак - незворотний. Штучні перепони,

спрямовані на припинення міграційних процесів, навряд чи спрацюють. Тому на рівні окремих держав та міжнародних організацій слід створювати умови, щоб міграційні процеси набували цивілізовані рамки, мігранти не ставали джерелом напруженості, загрозою стабільності в тієї чи іншої країні. За таких умов прояви нетерпимості ставатимуть рідшими, а толерантність буде нормою життя.

З іншого боку реальна можливість населення за власним бажанням покидати межі своєї країни з метою заробітку чи туризму є важливим чинником у формуванні толерантності. Власний досвід відвідування інших країн формує толерантні установки значно більше ніж традиційні інститути соціалізації особистості – родина, освіта, ЗМІ, безумовно за умов, якщо трудові мігранти або туристи не стикались з крайніми проявами нетерпимості - фізичним насильством чи тероризмом.

Активізація інформаційних потоків та комунікативних зв'язків в епоху глобалізації сприяє формуванню толерантності навіть з меншими витратами ніж міграційні процеси. Використання супутникового зв'язку, Інтернету, мобільного зв'язку зробило світ набагато тіснішим. Це означає, що велика кількість людей отримує доступ до інформації про унікальність інших країн і культур та розширює можливості міжнаціонального спілкування на різних рівнях, у різних сферах – науковій, навчальній, виробничо-професійній, міжособистісній тощо. Як зазначають вчені-футурологи з Римського клубу, розвиток передових технологій у сфері комунікації служить однією з головних і найпотужніших складових глобалізації, яка створила передумови для виникнення інформаційного суспільства [66, с. 73-74].

Збільшення форм і засобів комунікації є об'єктивною реальністю сьогодення через процеси інформатизації, економічного, науково-технічного і культурного співробітництва країни в цілому, підприємств, організацій, окремих сімей та людей. Серед характерних параметрів цих

процесів можна виокремити пошук, знаходження і пробку інформації в мережі Internet, в спеціальній літературі, при вивченні мови інших народів; сприйняття культури через мистецтво, літературу, музику; індивідуальне і колективне спілкування; використання засобів масової інформації, перш за все телебачення [67, с. 366].

Таким чином, постійне зростання числа міжкультурних контактів, розвиток міжнародного співробітництва в усіх сферах суспільного життя, виникнення великої кількості проблем, вирішення яких вимагає спільних зусиль з боку всієї світової спільноти створює нові і нові приводи для міжкультурної комунікації. Хоча проблема міжкультурної комунікації складна і багатогранна, в основі її лежить той звичайний факт, що людям в процесі спільної діяльності необхідно спілкуватись, або прямо, або через комунікаційні технічні засоби. Отже, головним в процесі комунікації між людьми є людський фактор. Канали і носії інформації набувають другорядного значення. В умовах сучасних досягнень науки і техніки засоби комунікації все більше адаптують до потреб людей, хоча ще зовсім недавно людям приходилось адаптуватися до можливостей техніки [68, с. 372].

Психологи стверджують, що для будь-якого спілкування, а особливо для міжкультурного і міжмовного, дуже важливе постійне виконання та підтримання так званої тріади трьох “Т”: терпіння, терпимість, толерантність. Адже прийняття і розуміння іншої людини, терпимість до думки опонента, прагнення зрозуміти його – важливі передумови продуктивності діалогу представників навіть однієї соціальної і культурної групи. Коли мова йде про міжкультурну комунікацію, вимоги до комунікантів збільшуються. Для ефективної міжкультурної комунікації, на думку німецького вченого А. Томаса, необхідні готовність визнавати і цінувати культурні особливості, взаємоповага, солідарність, сенсибилизация (збільшення чуттєвості) по відношенню до спільних

базових цінностей, нормам і культурної подібності, усвідомлення можливостей взаємодоповнення і взаємозбагачення, а також накопичення пізнавального і діяльнісного міжкультурного досвіду. За можливістю мають усуватись міжкультурні дефіцити, інтенції домінування і переваги, забобони і деструктивні національні і культурні стереотипізації, ворожість до іноземців і страх перед інокультурними [69, с. 378].

Таким чином, активізація інформаційних, міграційних процесів, комунікативних зв'язків у прямий чи непрямий спосіб сприяє накопиченню у особистостей, залучених у ці процеси і зв'язки, досвіду полікультурної взаємодії. Цей досвід сприяє виробленню здатності особистості у своїй свідомості інтегрувати різні культурні пласти, змісти, значення. Одним з провідних механізмів реалізації цього принципу є діалог з іншими суб'єктами, іншими культурами, навіть з самим собою [70, с. 104]. За допомогою діалогу, як основи гуманітарного мислення, у людини формуються вміння та навички поведінки, яка сприяє ефективному міжнаціональному взаєморозумінню та взаємодії. Іншими словами досвід полікультурності в кінцевому підсумку розвиває міжкультурну компетентність, яка передбачає готовність людини до взаєморозуміння та взаємодії. При цьому готовність слід розуміти як психологічний стан, яке характеризується настроєм, актуалізацією та пристосуванням можливостей особистості для успішних дій, внутрішньою спрямованістю на певну поведінку при виконанні тих чи інших завдань, установкою на активну і доцільну діяльність [71, с. 337-338]. Таким чином, міжкультурна компетентність дозволяє індивіду знайти адекватні моделі поведінки, що сприяють підтримки атмосфери згоди та взаємної довіри, високої результативності у спільній діяльності, а відповідно, й усуненню нетерпимого відношення до людей, що відрізняються коліром шкіри, мовою, цінностями, культурою [72, с. 36].

Міжкультурне спілкування і, відповідно, діяльність в полімовному оточенні має своє суттєві особливості в різних вікових групах. Для молоді найбільш конструктивним способом придбання міжкультурної компетенції є різноманітні форми академічної мобільності студентів.

Академічна мобільність, яка передбачає вільне пересування студентів і викладачів між вищими навчальними закладами та державами [73, с. 263], являє собою також суттєвий фактор глобалізації. Більш того, глобалізація заохочує ці міграційні потоки й буде гарантувати їх подальше зростання. Оскільки академічні системи стають все більш схожими, академічні ступені отримують все більше визнання у світовому масштабі, а правила імміграції орієнтуються на залучення передусім висококваліфікованих людей, університети набувають все більше можливостей для використання труда самих талановитих фахівців у світі.

Сьогодні, близько 80% студентів-іноземців, які навчаються у світових наукових і освітніх центрах, є вихідцями з країн, що розвиваються. Більшість з них прагнуть отримати ступень магістра, докторську чи професійну ступень. Багато з них не повертаються на батьківщину й залишаються працювати в країнах Західної Європи і Північної Америки. Студенти з промислово розвинутих країн, що навчаються за кордоном, як правило не зорієнтовані на отримання високого освітнього ступеня. Вони частіше за все проводять певний час в країні з метою розширення свого кругозору, вивчення мови або отримання знань, які не могли здобути вдома. Ці студенти не лише проходять навчання за певними галузями підготовки, але й сприймають норми і цінності тих академічних систем, де вони навчались, й відповідно – культуру народів й країн. Й перші й другі через канали академічної мобільності сприяють розширенню культурно-інформаційних контактів між народами і державами.

Сьогодні можливості академічної мобільності збільшуються через розширення напрямків міжнародного співробітництва між країнами. Останнє на сьогодні можливо за наступними напрямками і формами [73, с. 252; 56, с. 407]:

- організація міжнародних наукових і науково-технічних конференцій, симпозіумів, конгресів, семінарів, круглих столів;
- участь у міжнародних освітніх і наукових програмах та фондах;
- участь у міжнародних конкурсах на здобуття грантів;
- співпраця з світовими інформаційними центрами;
- проведення спільних наукових і науково-технічних досліджень із зарубіжними лабораторіями і вищими навчальними закладами;
- участь у програмах обміну студентами, аспірантами, науково-педагогічними і науковими працівниками;
- відрядження за кордон науково-педагогічних кадрів для викладацької і наукової роботи на основі прямих договорів університету із зарубіжними вищими навчальними закладами та отриманих грантів;
- аналіз, відбір, видання та розповсюдження кращих зразків зарубіжної наукової і навчальної літератури.

За роки незалежності України вищі навчальні заклади отримали право формувати і здійснювати програми обміну студентів та персоналу при національних і зарубіжних університетах. Цілком можливим стало навчання за кордоном як за системою грантів, так і за індивідуальними програмами. Зокрема, понад 10 тис. українських громадян навчаються за кордоном у рамках між університетських, міждержавних програм з 64 державами. Кожен рік українські викладачі та студенти беруть участь у міжнародних програмах з наукового обміну, читання лекцій, здійснення наукових проектів і перепідготовки. Але в системі вищої освіти є проблеми, які перешкоджають підвищенню мобільності студентів. Серед інших перешкод важливою є слабка підготовка з іноземних мов у середній та вищій школі,

візовий режим, різниця в рівні житті населення України та Європи [73, с.264], а також невідповідність освітніх стандартів держав, освітніх співтовариств, окремих університетів [74, с. 10].

На сьогодні більш розвинутим напрямком академічної мобільності в нашій країні є підготовка фахівців для зарубіжних країн. Зокрема, якщо у 2004 році 10 тисяч українських громадян навчались за кордоном, то в Україні отримували освіту 25 тисяч іноземних студентів зі 110 країн; серед них 28 країн Європи, 40 країн Азії, 30 країн Африки та 12 Латинської Америки [73, с. 264]. Як практичне завдання постало створення філій навчальних закладів України та їх підготовчих відділень за кордоном; забезпечення довгострокових відряджень фахівців університетів України за кордон для педагогічної роботи на контрактних засадах; інтенсифікація роботи з випускниками навчальних закладів України – громадянами іноземних держав; використання їх політичного і фінансового впливу у своїх країнах для розширення числа студентів, що прагнуть здобути освіту в Україні, організація курсів підвищення кваліфікації в Україні; забезпечення конвертації за кордоном документів про освіту, одержаних в Україні; проведення в нашій державі міжнародних конференцій, симпозіумів і семінарів та розширення участі у відповідних заходах за кордоном українських громадян [56, с. 407].

Сьогодні академічна мобільність студентів - одна з шести основних цілей Болонського процесу. Передумовою мобільності студентів, згідно вимогам Болонської декларації, є уведення системи кредитів і механізмів, що відповідають кредитам, оцінки. Система кредитів – прикладом може служити відома ECTS (European Credit Transfer System) – сприяє мобільності студентів, для яких бажаним вважається принаймні один семестр навчатися поза стінами “свого” ВНЗ, у тому числі за кордоном, з можливістю перезарахування результатів атестації з прослуханих дисциплін [75, с. 41]. Окрім того у Болонській декларації закладена

відмінна від чинної концепція розвитку академічної мобільності. Якщо традиційно умови для економічної мобільності створюються за рахунок двосторонніх угод між урядами, то у європейському просторі вищої освіти ця функція лягає на плечі ВНЗ, в результаті чого усуваються будь-які перешкоди для вільного пересування викладачів і студентів. Відтепер з ініціативи закладів вищої освіти і місцевої влади створюються і розвиваються міжвузівські і регіональні центри міжнародного співробітництва й академічної мобільності, що активно сприяють міжнародної і зовнішньоекономічної діяльності в сфері освіти. Такі програми потребують спрощення візового та реєстраційного режиму для студентів і викладачів – на території європейських держав, іноземних – на території України [75, с. 44-45].

Проте головною перешкодою для масового залучення українських освітян до академічної мобільності залишаються поки що суб'єктивні проблеми, пов'язані з недостатньою мовною підготовкою. Проте українські студенти набагато успішніше ніж їх старші наставники опановують латинь XXI століття – англійську мову, яка сьогодні розцінюється як один з факторів глобалізації [76, с. 43]. За сучасних умов використання англійської складає основу передання знань і навчання. Це мова майже усіх наукових журналів, веб-сайтів Інтернет, що присвячені науці і освіті, а головне - більшості академічних програм в усьому світі.

Отже, якісна мовна підготовка українських студентів є запорукою їх академічної мобільності, й не лише її. Опановуючи іноземну мову, людина окрім комунікативних навичок здобуває міжкультурну компетенцію, яка в даному випадку містить в собі пізнання цінностей культури країни мови, що вивчається, оволодіння новим культурним простором. Набута студентами міжкультурна компетенція під час вивчення іноземної мови між іншим є складовою толерантного ставлення до представників інших культур і народів. Хоча безумовно вивчення іноземної мови в умовах

позамовного і культурного простору іноді призводить не просто до комунікативного нерозуміння у спілкуванні з іноземцями, але й до конфліктних ситуацій. Тому набагато ефективніше для формування як лінгвістичних, так й для соціальних навичок, коли міжкультурна компетенція, набута при вивченні іноземної мови підкріплюється досвідом міжкультурної взаємодії.

Дослідження **досвіду міжкультурної** взаємодії, проведені серед чинних і колишніх учасників міжнародних освітніх програм [77, 78], демонструють, що попередній досвід міжкультурної взаємодії позитивно впливає на установки і поведінку в ситуаціях нових контактів з представниками іншої країни і культури. Зокрема, студенти-учасники міжнародних освітніх програм більш орієнтовані на суб'єкт - суб'єктну взаємодію з іноземцями. При цьому досвід міжкультурної взаємодії провокує переоцінку минулого досвіду особистості, тобто перетворює "картину світу" суб'єктів взаємодії, організуючи її як більш гнучку, багатообразну, таку, що створює можливості для прояву суб'єктивної активності.

Під час участі у міжнародних освітніх програмах студенти отримують велику кількість суб'єктивно значущої інформації відносно країни візиту, її культурних, географічних та інших особливостей. В результаті стереотипи відносно представників іншої культури стають більш позитивними і гнучкими. Якщо порівнювати студентів, що брали участь в подібних програмах, з точки зору рівня толерантності, то їх показники виявляються набагато вище аналогічних показників у тих їх ровесників, які були ізольовані від взаємодії з іншими культурами. Навіть ті юнаки і дівчата, які виїжджали з країни як туристи і не були ґрунтовно підготовлені до контакту з іншою культурою, повертаючись на родини демонстрували більш толерантне відношення до іноземців. Разом з тим у деяких студентів, які з

тих чи інших причин уникли контактів з представниками інших країн, спостерігались ознаки не лише ксенофобії, але й етноцентризму [77, с. 52].

Отже, результати наведеного вище та інших досліджень, дозволяють стверджувати, що міжкультурна взаємодія в молодому віці забезпечує позитивні зміни у персональній та соціальній ідентичності особистості молодої людини, розвиває приймаюче, толерантне відношення до чужих культур на тлі прийняття культури власного розвитку. Слід підкреслити, що в молодому (студентському) віці така підготовлена міжкультурна взаємодія набагато корисніше ніж у зрілому, оскільки оптимізує розвиток особистості, створюючи більш змістовні умови для етнічної соціалізації.

Більш відчутні результати досягаються у студентів, які беруть участь у тривалих освітніх обмінах (більше 3-х місяців), пов'язаних з обов'язковим переміщенням студентів до іншого соціокультурного середовища. На них впливає не лише сам факт відчуття себе як меншості серед більшості представників країни, що їх приймає (тобто власний досвід "іноземців"), але й принципово інше соціолінгвістичне середовище, а також простір іншої матеріальної культури. В той же час, дослідження в галузі міжкультурної взаємодії в процесі навчання В. Агеєва [79] свідчать про те, що просте спільне навчання з іноземцями якісно не змінює соціокультурну ситуацію розвитку, принаймні, етностереотипи принципово не змінюються.

Разом з тим, очевидно, що переважна більшість українських студентів досвід міжкультурної взаємодії отримують саме у спільному навчанні з іноземцями у своїй країні, а ні за кордоном. Причому іноді, нажаль, власне взаємодії українських і іноземних студентів в навчальному процесі не відбувається. Іноземні студенти, будучи в меншості, відчувають психологічний дискомфорт, який зумовлений іншою ідентичністю: адже культурна група, що домінує, як правило, прагне нав'язувати їм свої власні цінності, що часто стає причиною конфлікту. Крім того, оскільки

представники меншості частіше стають жертвами дискримінації в будь-якій її формі, вони боляче реагують на ситуації, які представниками більшості сприймаються як необразливі. Наслідки таких ситуацій можуть бути різними: одні замикаються в собі, інші, навпаки, починають проявляти агресію [80, с. 55]. До того ж через недостатні комунікативні навички іноземні студенти часто не проявляють активність на навчальних заняттях, а за певних умов не вважають за необхідне взагалі їх відвідувати, віддаючи перевагу різноманітним формам індивідуальної роботи з викладачем. В результаті втрачається дуже важлива складова міжкультурної взаємодії, побудована на спільному вирішенні тих чи інших навчальних завдань.

У налагоджені міжкультурної взаємодії українських і іноземних студентів в межах навчального процесу значна роль належить викладачу. Якщо останній всебічно заохочує прояви активності іноземних студентів, створює ситуації спільного вирішення навчальних завдань українськими і іноземними студентами, а головне демонструє однакове доброзичливе відношення до всіх студентів. Важливість ролі спільної діяльності студентів, що належать до різних етнічних груп (передумови для якої, на нашу думку, цілком спроможний створювати викладач), відзначає К. Ким. Він стверджує, що упередження студентів, що базуються на етнічних і культурних відмінностях, легше подолати, якщо в них є спільні цілі й вони разом прагнуть їх досягти. Як приклад наводяться наступні види спільної діяльності: дискусії з актуальних питань університетського життя, обговорення проблем сучасної молоді, аналіз телепрограм, інформації, почерпнутої з журналів та газет тощо. Разом з тим при проведенні подібних дискусій педагогу слід постійно звертати увагу студентів на той факт, що етнічне і культурне різноманіття так саме природно для сучасного суспільства, як наявність різних точок зору з будь-якого питання. Саме тому таке багатоманіття слід розглядати як явище

позитивне, таке, що сприяє культурному взаємозбагаченню членів суспільства [81].

Дуже важливо, щоб міжкультурна взаємодія в студентському середовищі складалася з самого початку навчання. Навіть краще, коли юнак чи дівчина приходять на студентську лаву вже з досвідом міжкультурної взаємодії. Адже чим раніше людина включається в міжкультурні контакти, чим раніше у індивіда виховується так звана “витривалість до розбіжностей” [82, с. 232] за рахунок розширення зовнішнього світу, кола спілкування, тим корисніше для розвитку особистості в період її становлення. Наприклад, Б. Спок вважав, що взагалі спілкуватися з представниками інших національностей дитина має починати вже з першого року життя. В таке спілкування їй слід включитись майже одночасно з початком прямоходження і розвитком активної речі [83, с. 27]. На практиці міжкультурне спілкування можливе в умовах, якщо дитина потрапляє у навчально-виховний заклад з поліетнічним складом вихованців (що цілком можливо в багатьох поліетнічних регіонах або окремих населених пунктах нашої країни). У такому випадку виховання культури міжнаціональних відносин починається з дошкільного або шкільного віку. Дуже важливо починати її формування, як зазначає М. Беннет, з виховання готовності визнавати етнокультурні розбіжності як щось позитивне, яка потім має розвинути у здатність до міжкультурному розумінню і діалогу [84, с. 4]. А успіх у вихованні культури міжнаціональних відносин забезпечується, коли зміст освіти у навчально-виховному закладі з поліетнічним складом учнів включає принаймні три взаємопов’язаних компонента:

- забезпечення кожному можливості самоідентифікуватись як представнику тієї чи іншої національної культури і традицій;
- створення умов для рівноправного діалогу з етнокультурним оточенням;

- залучення зростаючої особистості до цивілізаційних процесів, що засновуються на національних, загальнодержавних та загальнолюдських цінностях [85, с. 31].

У змісті освіти полікультурного учнівського колективу мають бути представлені багатства національних культур, образ життя кожного етносу, їх традиції, звичаї, соціальні норми поведінки та духовні цінності. Адже вивчення культури інших народів з раннього віку сприяє формуванню почуття рівності, гідності, моральної культури міжнаціональних відносин та забезпечує культурний діалог представників інших національностей [86, с. 194]. Не менш важливо, щоб діти навчились осмислювати соціальні процеси, аналізувати і систематизувати знання про етнічні культури, знаходити і визнавати в них спільне і окреме (специфічне). Процес осмислення має ґрунтуватись на споконвічно позитивному сприйнятті усіх етносів й критичному відношенні до інцидентів і конфліктів на національному ґрунті. Для цього необхідно мати неупереджену позицію в оцінці поведінки членів багатонаціонального колективу, вміти подолати свої упередження (якщо такі є). Й лише за таких умов можлива виробка власної думки та лінії поведінки в комунікативних та інших формах взаємодії з представниками іншого народу, не зневажаючи їх та поважаючи їх точку зору. В результаті кожна дитина може включатись в позитивну міжетнічну взаємодію та співробітництво, які стануть можливими за умови, що вихованець готовий до участі у соціально значущих справах та заходах, проявляючи національну і релігійну терпимість, відчуваючи відповідальність за свої вчинки [72, с. 37].

Отже, будь-який досвід міжкультурної взаємодії, набутий в процесі навчання (участь у міжнародних академічних програмах, навчання з іноземними студентами та у поліетнічних учнівських колективах), є важливим фактором формування культури міжнаціональних відносин, яка, згідно І.Ф. Харламову, являє собою ні що інше, як високу ступень

досконалості цих відносин що мають прояв у міжнаціональних, економічних і духовних зв'язках різних народів, у дотриманні певного морального такту та взаємної поваги один до одного, в їх спілкуванні неприпустимості будь-якої зневаги до мови, національних звичаїв та традицій інших народів [87, с. 352]. Толерантність є основою якістю культури міжнаціональних відносин, завдяки якій можна запобігти насиллю і примусу, якістю, що помагає будувати відносини на основі довір'я й поваги один до одного [88, с. 80]. Роль освіти у формуванні толерантності студентської молоді актуалізується в ситуації, коли в нашій країні за останні роки істотно зменшилась кількість толерантних людей. Про це свідчать дані щорічного моніторингу Інституту соціології НАНУ, до якого з 1994 року включено спеціальну методику, що дозволяє вимірювати рівень національної толерантності як глибинної психоемоційної основи міжнаціональної поведінки. - шкалу соціальної дистанції Богардуса. Результати моніторингу виявляють вкрай несприятливу тенденцію зростання як інтегрального показника національної дистанційованості, так і відчуженості населення України практично від усіх національностей. Питома вага толерантних громадян в Україні за десять років знизилася більш, ніж у три з половиною рази (з 35,5 до 9,9%). Найчисленнішу групу (практично половину населення - 48%) у 2002 році склали громадяни з ізоляціоністськими установками щодо міжнаціональних відносин. Питома вага цієї категорії населення з 1992 року зросла з 33% до 48%. Але особливу тривогу викликає розростання ксенофобічних установок: чисельність групи ксенофобів за десять років зросла більш ніж у чотири рази (з 6,3% до 27%) [89]. При цьому фахівці наголошують, що рівень національної толерантності практично не впливає переважна більшість соціально-демографічних факторів, але рівень освіти, а відповідно й професійний рід занять, є характеристиками які

відповідний вплив таки справляють. Це означає, що фактично рівень толерантності є пропорційним рівню освіти.

Виходить, вже за визначенням освічена людина толерантніше ніж неосвічена. Тому саме в царині освіти, де в молодому віці людиною засвоюється досвід у вигляді системи знань, умінь, навичок і відносин, створюються найсприятливіші умови для формування толерантності. Не випадково, основну роль у формуванні толерантних відношень між людьми, що належать до різних етносів, культур, традицій, релігій завжди відводили та відводять саме освіті, традиційно трактуючи її як складову процесу соціалізації.

Як констатує Декларація принципів толерантності, формуванню толерантності сприяють знання, відкритість спілкування та свобода думки, совісті й переконань [28]. Все це може отримати людина в системі сучасної освіти. Безумовно за умов, якщо остання демократична, гуманітаризована та особистісно орієнтована. Це означає, що формування системою освіти толерантності відбувається через весь арсенал інструментів гуманістичного виховання особистості.

Питанням гармонічного поєднання патріотичних, національних та інтернаціональних почуттів у вихованні, яке по суті є базовою установкою толерантної особистості, приділяли вагоме місце провідні педагоги минулого і сучасності, серед яких Я.А. Коменський, Д. Локк, Ж.-Ж. Руссо, Д. Дідро, Й.Г. Песталоцці, Ф. Дістерверг та інші. Зокрема, останній метою виховання вважав підготовку гуманних і свідомих людей. Виховання любові до всього людства і до свого народу, на його думку, має бути головним завданням виховання дітей і молоді [90, с. 54-55]. Безпосередньо до толерантності, взаємної поваги, співробітництву закликали гуманісти усіх часів і народів – А. Вольтер, Дж. Локк, А. Маслоу, К. Роджерс, В. Сухомлинський та інші.

Прошли роки, навіть сторіччя, а окреслені підходи та ідеї набувають ще більшої актуальності в умовах сучасних педагогічних реалій, коли потрібно, з одного боку, ураховувати в освіті етнокультурний фактор, з іншого – створювати умови для пізнання інших народів, культур, вихованні толерантних відносин між людьми різних рас, етносів, релігій. Адже тільки наприкінці ХХ- початку ХХІ ст. ідеї позитивної міжнаціональної взаємодії, виховання молоді в дусі взаємопізнання, співробітництва і взаємозбагачення етнокультурних систем стали чинником збереження і розвитку цивілізації.

Отже, сучасна освіта має готувати людину, органічно адаптовану до життя у світі багатоманітних зв'язків – від контактів із найближчим оточенням до глобальних зв'язків. Тому так важливо навчити співжиттю з іншими людьми і суспільними структурами, виробляти вміння регулювати різні психологічні, соціальні, політичні, міжнаціональні конфлікти з дотриманням вимог культури, плюралізму думок. Людина ХХІ століття має керуватися світоглядними принципами “Єдність у різноманітті” та “Доповнення замість протиставлення” [56, с. 347]. Тому ще з дошкільного віку слід показувати, що різноманітність може зробити їх життя більш багатим, привабливим та інтересним. А вся система освіти для усіх вікових категорій має доносити той факт, що культурна різномастість була, є й буде, що це норма, яка зумовлена багатоманітністю форм людського буття.

Оскільки розмаїтість людей, культур і народів виступає як цінність і достоїнство культури, толерантність виступає як норма цивілізованого компромісу між культурами і готовність до прийняття інших поглядів і цінностей. Це може трактуватися як умова збереження права особистості, етносу, культури на розмаїтість, відмінність від інших [61, с. 215]

Особливе значення для формування толерантності студентської молоді набуває її етнокультурне виховання. Саме етнічна культура визначає спрямованість етнічного розвитку того чи іншого народу. Дуже

важливо, щоб останній було спрямовано не в русло абсолютизації окремих етносів, збереження етнічної винятковості, ізолювання етнічної самобутності, а на гармонізацію міжетнічних відносин, діалог культур, що сприяє розквіту кожної самобутньої культури [91, с. 289]. “Здоровий патріотизм, писав в роботі “Вихованні волі і характеру” видатний українській педагог Г. Ващенко, - не виключає доброго відношення і поваги до інших народів, їх правам і гідності. За усіх політичних обставин дійсний патріот відноситься до них доброзичливо, й йому не притаманна національна ворожнеча” [92, с. 288].

Саме у освітньому просторі людина занурюється в культуру, у тому числі в національно-етнічну, а через неї прилучається до світової загальнолюдської культури. Провідником цієї соціокультурної спадщини є педагог: його особистість, полікультурність, різнобічні знання, відношення до справи і студентів, педагогічна майстерність. Саме він, структуруючи навчальний матеріал, визначаючи форми і методи, організує процес навчання, ураховуючи здібності, можливості, творчий потенціал кожного учня. Але головне, що педагогу відведена шляхетна місія бути носієм власної національної культури й натхненником формування етнічної свідомості кожної дитини, прилучати майбутнє покоління до різних культурних позицій, цінностей, традицій. В основі його світоглядної позиції має лежати об’єктивна закономірність – від індивідуально-етнічного через національне-регіональне до загальнолюдського [93].

На цій закономірності основана концепція освіти в Європі, що закріплена Болонським процесом. Вона зводиться до розгляду освіченої людини як продукту національної культури, толерантного відношення до інших культур, такого, що уявляє погляди інших й відповідно з ними коректує свої власні [94, с. 60]. В Сорбонській, Болонській, Берлінській, Лісабонській деклараціях між іншим вказується, що ціллю для Європи є збереження культурного багатства, мовної поліфонії, різних традицій

національних освітніх систем. А у докладі Міжнародної конференції з освіти для XXI сторіччя підкреслюється, що одна з основних функцій школи – навчити людей жити разом, допомогти їм перетворити існуючий взаємозв'язок держав і етносів у свідому солідарність. Для цього освіта має сприяти тому, щоб, з одного боку, людина усвідомила свої корні й тим самим була здатна визначити своє місце, яке займає у світі, з іншого – прищепити йому повагу до інших культур [95, с. 52].

Отже, знаходячись під впливом інтеграційних процесів, освітня галузь має можливості успішно синтезувати універсальні і національні цінності, загально планетарні і особистісні інтереси людини, глобалізм і етнокультурне начало в цивілізаційному розвитку [51, с. 15].

З 70-80 р. XX століття у всьому світі набувають розповсюдження педагогічні та освітні концепції, спрямовані на виховання особистості з гуманістичним мисленням, націленою на толерантність, співробітництво, діалог культур та демократію. Їх, на нашу думку, можна об'єднати у дві групи: концепції інтернаціонального (глобального) та полі-(мульти)культурного виховання.

Перші виникли на тлі послаблення планетарного політико-ідеологічного протистояння у відповідь на посилення проявів націоналізму, етноцентризму й расизму в окремих регіонах і країнах [96, с. 61]. В їх основі лежить потреба у вивченні й освоєнні культури інших народів та спрямованість на виховання культури миру, розумного космополітизму. Серед них можна назвати такі як освіта в ім'я миру та розвитку, “освіта для розвитку”, концепція глобальної освіти [56, с. 426]. Усі вони наполягають на тому, що завдання, що сьогодні стоїть перед освітою із виховання нового покоління у дусі миру, взаєморозуміння й терпимості, доповнювалось необхідністю формування в кожній людині глобальної етики і глобальної відповідальності як принципових норм нового гуманізму для нового єдиного й цілісного світу [91, с. 256].

Другі наголошують на взаємозв'язку культур, одна з яких домінує. Як і інтернаціональне виховання, полікультурне виховання передбачає міжнаціональну і міжетнічну взаємодію, формування почуття солідарності, взаєморозуміння; протистоїть дискримінації, націоналізму і расизму. Але на відміну від інтернаціонального виховання воно сфокусовані на освоєння культурно-освітніх цінностей, на взаємодії всіх культур у ситуації плюралістичного культурного середовища, на адаптації до інших культурних цінностей. Відповідно в полікультурному вихованні врахування етнічних і національних можливостей є важливішим ніж в інтернаціональному вихованні [97, с. 217] . Йдеться про різноманітні версії полікультурної освіти і виховання – мультиетнічна освіта (Дж. Бенкс), мультикультурна освіта (Я. Пей, Р. Люсієр та ін.), школа діалога культур (В.С. Библер), полікультурна освіта (Джуринський А.Н., Т.В. Клінченко, Ю.М. Красовицький, Є.С. Ковальчук, В.В. Макаєв, З.А. Малькова, Л.Л. Супрункова), освітній мультикультуралізм (М. Уолцер), ліберальний плюралізм в освіті (Б. Уільямс), полікультурне виховання (Н.В. Бордовська, А.А. Реан), багатокультурна освіта (Г.Д. Дмитрієв), складнокультурний підхід (В.А. Тишков), виховання конвертованої людини (В.Д. Семенов), виховання міжнаціонального спілкування (З.Т. Гасанова) тощо [98, с. 109; 88, с. 76].

Саме різноманітні версії полі-(мульти)культурної освіти набули на сьогодні найбільшого розповсюдження у світі. Заснована в США як наслідок міжнаціональних конфліктів і боротьби в 60-70 рр. ХХ ст., у 80-х роках вона стає актуальною для країн Європи, коли до них хлинув величезний потік емігрантів з арабських країн, а у 90-х роках для країн пострадянського простору, переважно для Росії та Автономної Республіки Крим в Україні під час загострення національних конфліктів. Характерно, що більшість перелічених версій концепцій в своїй назві має частку “мульти-” або “полі-”, що виходячи з етимології цих слів означає

взаємовідношення, взаєморозуміння, взаємодію, взаємовплив, взаєморозвиток [83, с. 27]. Вживання цього поняття в такому значенні найбільш адекватно для системи освіти.

Також слід звернути увагу на наявність в назві більшості цих концепцій слова “культура”. Ця обставина пояснюється тим, що більшість фахівців світу визнають специфічну роль культури як механізму втримання, приборкання нетерпимості, а вивчення інших культур – як найбільш ефективний, дієвий механізм виховання толерантності. Адже лише людина, що знає культуру свого народу, здатна розуміти культуру інших [62, с. 57]. Більш того, як стверджував П. Каптеров, для виховання молодого покоління, яке б мало загальнолюдське мислення, необхідно розглядати культури не одного, а багатьох народів для співставлення їх цінностей і норм. Порівнюючи, учні навчаються запозичати найцінніше, поповнюючи свої національні ідеали інокультурними й таким чином залучаючись до загальнолюдських цінностей [99, с. 26].

Подібну думку висловлює сучасний український дослідник Є.С. Ковальчук. Він підкреслює, що найповніше власна культура усвідомлюється тільки за взаємодії, діалогу різних культур, коли стають видимими і зрозумілими особливості кожної окремої культури. В сучасних умовах взаємодія культур характеризується насамперед тим, що загальнолюдське допомагає усвідомити об’єктивну цінність “свого”, глибше зрозуміти його своєрідність (завдяки порівнянню), виявити нове у функціонуванні і спрогнозувати розвиток. У процесі взаємодії культур зростає обсяг прийнятих цінностей, отже змінюється сам характер сприйняття: воно стає дальновиднішим, відбиває властивості об’єкта в усій його багатогранності і глибині. Ізольованість, прагнення замкнутості можуть сприяти поступовій деградації культури. Культура, що блокує контакти зв’язки з іншими культурами, зберігає свою самобутність дорогою ціною, адже виявиться в результаті такої самоізоляції поза рівнем

світової культури [100]. Сама по собі цінність культури, почуття причетності до неї, відчуття себе частиною цілісного світу - ось ті мотиви, які складають основу толерантної поведінки особистості.

Аналіз перелічених вище концепцій та окремих праць з інтернаціонального (глобального) і полі-(мульти-)культурного виховання молоді дозволяє виокремити певні завдання, що постають перед системою освіти, націлені на формування толерантності студентської молоді [56, с. 427; 101, с. 13; 102, с. 20]:

- формування здатності виробляти власні погляди на ті чи інші питання, які можуть не поділятися іншими індивідами, та виявляти повагу до поглядів інших людей;
- прищеплення навичок ефективної комунікації, які дають можливість спілкуватись з усіма людьми, незалежно від їх особистісних характеристик, уникати конфліктних ситуацій;
- розвиток інтересу і поваги до культурних надбань усіх народів, прагнення зрозуміти найбільш важливі, специфічні й загальні характеристики цих культур;
- розширення можливостей для вивчення у навчальних закладах іноземних мов;
- сприяння утвердженню гуманістичного бачення світу в усій його розмаїтості та єдності;
- удосконалення бачення самого себе у взаємозалежності з іншими, розуміння необхідності враховувати потреби, пріоритети та цінності індивідів, груп людей, цілих націй.

Перелічені якості і навички допоможуть майбутнім фахівцям жити в системі світового співробітництва, інтенсивного обміну інформацією та продуктами праці, взаємодіяти через розвиток спільних культурних, науково-дослідних та виробничих процесів. За допомогою них студенти зможуть дати характеристику своєї культури, не протиставляючи її

характеристики іншої, й бачити при цьому зв'язок між своєю і іншою культурами: демонструвати вміння толерантної поведінки, показувати і виявляти негативні стереотипи й некоректні узагальнення у ЗМІ, у поведінці однолітків та дорослих, у навчальному матеріалі; використовувати отримані знання про інші культури в своїх оцінках людей; рефлексувати свої почуття та вчинки по відношенню до тих, хто має відмінності та своєрідність; обирати продуктивні форми взаємодії, що ведуть до раціонального рішення та запобіганню конфліктних ситуацій; за певних умов визначати приховані суперечності, виявляти логічні невідповідності у висловлюваннях людей, відрізняти факти від чуток та особистої думки, визначати суттєві, мало - й несуттєві риси в поведінці та менталітеті представників тієї чи іншої культурної групи, відрізняти специфічне від загальнолюдського в культурі людей, аналізувати свої власні упередження; виробляти власні критерії полікультурної поведінки, бачити продуктивне і непродуктивне у висловлюваннях людей, оцінювати їх слова крізь призму багатокультурності, цінувати і поважати культурний плюралізм [103, с. 278].

Педагоги багатьох країн світу розробляють і використовують на практиці різні навчальні програми й технології навчання, націлені на формування толерантності студентської і учнівської молоді. О.А. Грива виховання толерантної особистості розглядає як окрему соціальну технологію, яка є базовою відносно інших технологій роботи з молоддю в полікультурному суспільстві. Згідно автору, навчання толерантності містить в собі серію психолого-педагогічних тренінгів, що виконують такі завдання: знайомство з поняттям толерантності, толерантної поведінки, толерантної свідомості; стимулювання власних пошуків і активності в освоєнні даних понять; навчанням навичкам толерантної поведінки, толерантної взаємодії в родині, школі, на вулицях, в інших сферах життєдіяльності [104, с. 127]. Не менш важливо для формування

установок толерантної свідомості сприяння пізнанню студентами соціально-психологічних якостей власної особистості та формуванню гуманістичної спрямованості особистості, формування навичок ефективної взаємодії з іншими, навчання засобам зняття емоційного напруження і конструктивного вираження агресії, ознайомлення з методами самовиховання духовних, моральних якостей особистості, вивчення природи стереотипів, особливостей процесу їх виявлення, ролі у формуванні упереджень, расизму, дискримінації [105, с. 338-339].

Толерантність як особистісна чи суспільна характеристика передбачає усвідомлення того, що світ і соціальне середовище багатовимірні, а отже, й погляди, на цей світ різні, вони не можуть і їх не можна зводити до одноманітності чи на чийсь користь [106, с. 40]. Тому в межах навчальних занять студентів необхідно вчити аналізувати ситуації, бачити альтернативні шляхи вирішення конфліктів, які призводять до задоволення обидві сторони, до покращення і вдосконалення відносин і комунікації. Слід формувати стійке переконання, що однотипність – це, скоріше за все, тупик, а альтернатива – завжди можливість вибору, розширення горизонту, відхід від шаблонності, запрошення до діалогу, пошук кращого, конструктивного [72, с. 37].

Взагалі використання діалогового підходу у навчально-виховному процесі є досить потужним фактором виховання толерантності студентської молоді. Р. Агадуллін розуміє діалоговий підхід як сукупність методів, форм і засобів навчання і виховання, що сприяють усвідомленню учнями чи студентами поліфонічності і багатогранності світу, відносності істин, своїх інтересів і цінностей та їх узгодженню з потребами, настановами інших. Діалоговий підхід у навчально-виховній діяльності, окрім традиційних пояснювально-ілюстративних і репродуктивних методів, що відрізняються підвищеною мотивацією й спрямованістю на розвиток. Творча пошукова діяльність учнів, дискусії, симпозіуми,

розроблення проектів, рольові ігри, драматизація, тренінги тощо сприяють набуттю студентами досвіду розв'язання проблем, пов'язаних з особливостями взаємодії в полікультурному середовищі, формують культуру міжнаціонального спілкування [107, с. 28].

Й останнє, запорука утвердження ідеї толерантності – формування неконфронтаційної свідомості, гуманного ставлення до людей, вміння ненасильницькими шляхами вирішувати конфлікти, розвиток здібностей до прийняття і розуміння іншої людини, вироблення у студентів поведінки, яка визначає діалог, терпимість до думки опонента, прагнення зрозуміти його.

Підводячи підсумки вищевикладеному, слід зазначити наступне:

По-перше, викликане процесом глобалізації все тісніше співробітництво країн і народів практичне в усіх сферах людської діяльності, вимагає від сучасної молоді готовності до співробітництва, взаємодії, співпраці, психологічним підґрунтям якої є певний рівень толерантності. Необхідність толерантності підтверджує суперечливий характер глобалізаційних процесів, який полягає у одночасному прагненні до все більшого зближення між народами та їхньому бажанні зберегти свою етнокультурну самобутність. Адже толерантність нейтралізує викликану згаданої вище суперечністю міжнаціональну напруженість, не дає їй переростати у кровопролитні конфлікти і війни.

По-друге, активізація інформаційних, міграційних процесів, комунікативних зв'язків, будучи проявами глобалізації сприяють, хоча з певними витратами, формуванню толерантності. Оскільки залучення особистості у ці процеси і зв'язки сприяє у прямий чи непрямий спосіб накопиченню у неї досвіду полікультурної взаємодії та розвиває міжкультурну компетентність. Остання передбачає готовність людини до взаєморозуміння та взаємодії та дозволяє їй знайти адекватні моделі

поведінки, що сприяють підтримки атмосфери згоди та взаємної довіри, високої результативності у спільній діяльності, а відповідно, й усуненню нетерпимого відношення до людей, що відрізняються коліром шкіри, мовою, цінностями, культурою.

По-третє, для молоді найбільш конструктивним способом придбання міжкультурної компетенції є різноманітні форми академічної мобільності студентів. Українські студенти з кожним роком дедалі активніше беруть участь у міжнародних академічних програмах, проте більш розвинутим напрямком академічної мобільності в нашій країні залишається підготовка фахівців для зарубіжних країн. Якісна мовна підготовка українських студентів є запорукою їх академічної мобільності та розвитку міжкультурної компетенції, пов'язаною з оволодінням новим культурним простором. Набута студентами міжкультурна компетенція під час вивчення іноземної мови між іншим є складовою толерантного ставлення до представників інших культур і народів.

По-четверте, будь-який досвід міжкультурної взаємодії, набутий в процесі навчання (участь у міжнародних академічних програмах, навчання з іноземними студентами та у поліетнічних учнівських колективах), є важливим фактором формування культури міжнаціональних відносин, які мають прояв у міжнаціональних, економічних і духовних зв'язках різних народів, у дотриманні певного морального такту та взаємної поваги один до одного, в їх спілкуванні неприпустимості будь-якої зневаги до мови, національних звичаїв та традицій інших народів. Толерантність у свою чергу є основою якістю цієї культури, оскільки завдяки ній можна запобігти насиллю і примусу, будувати відносини на основі довір'я й поваги один до одного.

Й, нарешті, останнє, знаходячись під впливом інтеграційних процесів, саме освітня галузь має усі можливості успішно синтезувати універсальні і національні цінності, загально планетарні і особистісні

інтереси людини, глобалізм і етнокультурне начало в цивілізаційному розвитку. Чисельні концепції інтернаціонального (глобального) та полі-(мульти)культурного виховання орієнтовані на міжнаціональну і міжетнічну взаємодію, формування почуття солідарності, взаєморозуміння, протистояння дискримінації, націоналізму і расизму, але й лише другі вирішення перелічених завдань пов'язують з етнокультурним вихованням.

РОЗДІЛ 3

РОЛЬ І ЗНАЧЕННЯ МОВНИХ СТРАТЕГІЙ У ФОРМУВАННЯ ТОЛЕРАНТНОСТІ СТУДЕНТІВ

Серед основних чинників формування толерантності студентської молоді (культурні зв'язки, академічна мобільність, активізація інформаційного обміну та міграційні процеси), які були проаналізовані раніше, виняткове значення належить мовним стратегіям – особливим навчальним технологіям, що забезпечують володіння іноземними мовами, а відтак розуміння студентами з різних країн світу одне одного, виховують повагу, формують таку рису світогляду як толерантність.

Толерантне сприйняття людини безпосередньо залежить від її розуміння, пізнання особливостей її культури, характерних рис особистості, традицій, на яких вона сформована. Без знання мови забезпечити все це не лише важко, але й у повному обсязі неможливо. За посередництвом перекладу (чи перекладача) можна досягти тільки поверхневого розуміння. Глибинні ж пласти особистості залишаються за межами осягнення. Мова, і тільки мова – той єдиний засіб, що зближує людей, забезпечує їх безпосереднє спілкування та співробітництво.

З року в рік розширюються міжнародні зв'язки України й іноземна мова виявляється реально необхідною в різних сферах діяльності людини. Вона стає дієвим фактором соціально-економічного, науково-технічного і загально-культурного прогресу суспільства. Ще нещодавно головним завданням вищої освіти було оволодіння студентами спілкуванням іноземною мовою, що передбачало досягнення ними мінімально достатнього рівня комунікативної компетенції. Але курс на гуманізацію освіти зумовив відмову від вузьких прагматичних цілей вивчення іноземної мови. У сучасних вітчизняних концепціях навчання іноземна мова розглядається як відображення культури українського народу – як

оволодіння іншомовною культурою і як засвоєння світових духовних цінностей. А наявне соціальне замовлення передбачає не тільки формування у студентів, що вивчають іноземну мову, необхідних іншомовних навичок і вмінь, але й ознайомлення через мову з культурою певної країни, її традиціями, історією та сучасністю. Отже, сучасні мовні стратегії мають бути спрямовані насамперед на реалізацію остаточних цілей вивчення іноземних мов, а саме – на навчання спілкуванню, а відтак і формуванню толерантності студентів. Адже без прищеплювання сучасним студентам норм адекватної мовної поведінки неможливо підготувати їх до іншомовного спілкування і сформувати належні комунікативні здатності.

Університети України все більше налагоджують партнерські зв'язки з європейськими університетами. Вони спільно розробляють нові курси і видають випускникам спільні дипломи. Існують спільні проекти університетів-партнерів, які мають на меті здобуття студентами України подвійних освітніх ступенів. Різні університети запроваджують використання іноземної мови як мови викладання окремих дисциплін. В усіх випадках викладачі відзначають зростання мотивації студентів до вивчення іноземної мови, що допомагає їм вдосконалювати їх професійні вміння.

Нині мова загалом виявляється епіцентром різних інтересів індивіда завдяки тому, що мовне питання практично віддзеркалює і концентрує в собі взаємодію, суперництво, а часто й боротьбу різних етносоціальних, етнокультурних, етномовних, етноконфесійних груп, прошарків соціуму за власну ідентичність, право на своє бачення світу, переваги власних цінностей та інтерпретацію явищ навколишньої дійсності. В пріоритетах державної мовної політики, мовних стратегіях реалізується водночас боротьба політичних угруповань і лідерів за домінування і сфери впливу, як у межах своєї нації і держави, так і поза її межами, у зовнішньополітичних відносинах, на міжнародному рівні. Мовні стратегії

під цим оглядом набувають потужного політичного, економічного і соціокультурного значення. Вони утверджуються як засіб чи механізм єднання народів, або ж як фактор їх протистояння чи конфлікту [108, с.9].

Проте людство нині прагне розвивати взаємини насамперед на засадах діалогу культур, який повинен забезпечити взаєморозуміння між людьми, народами і державами. За Л.М. Гумільовим, діалог культур – це процес із неоднозначним результатом: в одному випадку він веде до співзвучності, взаєморозуміння і взаємного збагачення (за умови додаткової компліментарності), в другому – до химеричного зрощення, в третьому – за негативної компліментарності – виникає дисонанс, несприйняття і конфронтація [109, с.7]. На думку сучасних дослідників, розуміння міжкультурного діалогу – похідне від теорії міжкультурної взаємодії або ж комунікації, ґрунтовно розробленої А.Модем. „Долаючи певну формалізацію, притаманну його творам, діалог культур можна визначити як процес спілкування культур, у ході якого відбувається їх взаємна трансформація. У цьому плані визнаються три стратегії можливого розгортання діалогу культур: 1) домінування однієї з культур; 2) синтезування культур у нову культуру без збереження цих культур; 3) синтезування зі збереженням обох культур” [108, с.3]. А. Чічановський у зв’язку з цим зазначає, що „діалог культур на міждержавному рівні передбачає розуміння того, що культура хоча і є феноменом національним, надбанням нації, водночас вона ще й феномен загальнонаціональний, і в цій своїй якості прислужується духовному розквіту, збагаченню культур інших націй і народів” [110, с.94].

Отже, концепція діалогу культур не нова для філософії. Її основні ідеї розроблялися і впроваджувалися багатьма зарубіжними і вітчизняними філософами. Так, екстраполюючи ідеї М. Бахтіна щодо міжособистісного діалогу на поняття культури, можна спробувати пізнати іншу, „чужу”

культуру, її внутрішню суть або перейняти найкращі культурні надбання іншого народу лише діалогічно, шляхом спілкування з інокультурою. Тільки у спілкуванні, у взаємодії культури з інокультурою, в діалогічному взаємовідношенні розкривається цінність певної культури, як для інших культур, так і для самої себе [111, с.433–461].

У концепції В. Біблера діалог культур передбачає:

1) розуміння культури через ідею одночасності культур, що тимчасово виникають, тобто культура загалом постає як форма взаємного спілкування культур;

2) розуміння культури через ідею діалогу між сучасним читачем і автором твору, що жив раніше;

3) розуміння культури як підстави діалогу, що припускає „незаспокоєність цієї цивілізації, боязнь за своє зникнення; SOS до майбутніх людей, цивілізацій”;

4) вихід культури в розв’язанні вічних проблем буття на загальність логіки [112, с.37].

З огляду на це можна припустити, що навіть у комп’ютерній віртуальній реальності, побудованій на засадах раціональності, людина не втрачає своєї діалогічності. Віртуальна реальність діалогу перебудовує парадигму мислення, коректує психіку людини. Віртуальна реальність мережі Інтернет – одна з форм самовираження людини, яка не досягається нею в соціальному просторі. В будівництві віртуальної мережі Інтернет сьогодні беруть участь мільйони людей. Мережі загалом стають каналами діалогу, річищами міграції культурних сенсів, руслами впливу на процес самоідентифікації суб’єкта культури [113, с.435].

Розгортання мовних стратегій у вищій школі обов’язково має передбачати діалог культур. Освіта в контексті культури повинна будуватися не як „підготовка до життя”, а як особливий період самого життя. Навчання має включати інтеграцію думок, відчуттів, волі у формі

діалогу – співпереживання, співбесіди, обміну сенсами і цінностями тощо. Саме тому в концепціях сучасної педагогічної професійної освіти ідеї діалогу культур приділяється велика увага. Розгортання навчання на підґрунті діалогу здатне гуманізувати процес професійної освіти, узасадничити його на гуманітарних, загальнолюдських підставах. У цьому разі освітній процес постає як суб'єкт-суб'єктна взаємодія, як діалог, наслідком якого є розуміння, усвідомлення, співпереживання, відкриття світу; а педагогічна освіта – як процес професійного становлення педагога в культурі [114, с.57].

В умовах впровадження мовних стратегій і поліетнічності освіти цей процес набуває полікультурного характеру. З огляду на це основними цілями розгортання мовних стратегій виявляються:

- глибоке і всебічне оволодіння культурою свого власного народу як обов'язкова умова інтеграції в інші культури;
- формування уявлень про розмаїття культур в світі й виховання позитивного ставлення до культурних розбіжностей;
- створення умов для інтеграції в культури інших народів;
- формування і розвиток умінь і навичок ефективної взаємодії з представниками різних культур;
- виховання в душі толерантності, терпимості, гуманного міжнаціонального спілкування.

Основною засадою досягнення зазначених цілей може слугувати діалог, який дозволяє сполучати в мисленні й діяльності людей різні культури, форми діяльності, поведінки, ціннісні орієнтації тощо. Водночас діалог – не тільки прийом засвоєння яких-небудь знань, але й чинник, що визначає суть і сенс передаваної інформації. Діалог додає реальний практичний сенс взаємодії культур, стає постійно чинною підставою в цій взаємодії [115, с.94].

Під цим оглядом культура як специфічно людський спосіб адаптації до навколишнього середовища може розглядатися як комунікація. Своєю чергою, мова – основний засіб спілкування, вираження думок. Мова призначена для комунікації. Відтак взаємозв'язок мови, культури й комунікації є природним і нерозривним. Притому мова – не просто дзеркало, яке відображає світ, а призма, через яку люди дивляться на світ і котра в кожній культурі своя. Тому навчаючи мові, можна і потрібно навчати культурі.

Отже, міжкультурний діалог, дискурсивне знайомство з поглядами інших культурних груп та їхнім світобаченням – це одне з найважливіших завдань ХХІ століття. Однак не всі філософи поділяють думку щодо необхідності розгортання саме діалогу культур. Мало того, навіть застерігають, що діалог культур неможливий! „Діалог – це означає мати спільну метамову. Тобто спільна мова, тоді можна будувати діалог. Сама сократівська методика діалогу включає наявність спільної мови. Адже кожна культура має свої цінності. Можлива взаємодія, можлива імітація, запозичення, можливе й насильницьке придушення однієї культури іншою. Але не діалог! Бо взаємодія не потребує спільної мови. Це просто якісь елементи взаємодії. Ось у нас і плутають взаємодію з діалогом.

А в якому випадку можливий діалог? Є такі періоди й такі події у взаємодії української та російської культури, які здійснюються ніби під спільним загальним небосхилом, під спільним принципом. Наприклад, культура Києва. Вона не українська й не російська. Тут і Булгаков, тут і Купрін, і Волошин, тут і видатні російські філософи, і українські класики. На рівні, скажімо, дослідження регіональних культур, культури Києва, приміром, – тут можливий діалог. І він реально здійснювався...” [116].

Та як не є, представники кожної культури нині якнайбільше прагнуть діалогу як широкого обміну культурними надбаннями шляхом культурної комунікації в процесі якої розкриваються глибинні пласти

культури. Культурна комунікація постає як взаємозалежність культур, яка повинна ґрунтуватися на усвідомленій духовній спільності. Будь-яка комунікація – це вихід за межі Себе, поєднання себе з Іншим. Якби не було Іншого, власне Я (тобто, „Я”–„Своє”), так і не усвідомивши свою самість і свою межу, залишалось би в абсолютному спокої, в темноті самодостатності. Культурна комунікація – це вихід за межі власного Я, власної культури, – сутнісні взаємини між культурами – партнерами творчого спілкування [117, с.11]. Згідно з М. Бубером у „діалогічному спілкуванні”, в „діалогічній зустрічі” відкривається „таємниця” Іншого (іншої культури). До того ж, діалог є не лише пасивним сприйняттям, покірним розумінням іншого буття, він – синонім взаємної творчості, взаємного збагачення людей, культур. У взаємодії, під якою можна мати на увазі справжній діалог, культури творять одна одну й, водночас, своє спільне життя, не втрачаючи індивідуальності. Для М. Бубера вирішальним все ж залишається визначення спілкування як стосунків між учасниками спільного творчого процесу. Справжнє спілкування – це взаємовплив культур [118, с.6–75], а відтак, в певному розумінні, і їх діалог.

Водночас треба мати на увазі, що соціокультурна ситуація в будь-яких багатонаціональних і полікультурних суспільствах завжди характеризувалася неоднозначним ставленням членів однієї соціальної групи до представників інших національних або культурних груп. Тому серед проблем міжкультурного спілкування однією з найважливіших постає проблема толерантності у взаємодії культур і цивілізацій. Під цим оглядом культурна толерантність постає визнанням як істинних універсальних моральних принципів. На такій підставі можлива повага до Іншого, прийняття етнічних і національних особливостей, відмінностей у соціальних поглядах, що породжуються особливостями умов життя, професійної діяльності, культурних традицій [119,с.124]. На думку

О. Хеффе, толерантність передбачає взаємну повагу різних культур і традицій, визнання самоцінності інших культур [120, с.22]. Відтак толерантність – це визнання відмінностей, які існують, як усередині різних суспільств, так і між усілякими культурами; це ставлення до культурної розмаїтості світу, до відмінностей як до спільного надбання, як до джерела взаємного збагачення. Отже, „культурна толерантність” – якість особистості, що характеризує терпиме відношення до інших людей як носіїв певної культури, незалежно від їх етнічної, національної або культурної приналежності, терпиме ставлення до інших поглядів, вдач, звичок. Толерантність є необхідною стосовно особливостей різних культурних груп або їх представників і виражається в прагненні досягти взаємної поваги, розуміння й узгодження різних інтересів і поглядів без застосування тиску, переважно методами роз’яснення і переконання. Тому як спосіб пізнання і поваги щодо інших, як шлях до взаємного духовного збагачення в процесі впровадження сучасних мовних стратегій саме діалог культур покликаний сприяти утвердженню ідеалів і практики толерантності – позиції, що припускає розширення кола особистих ціннісних орієнтацій за рахунок позитивної взаємодії з іншими культурами.

Крім того, в контексті комунікації, міжкультурного діалогу розмаїття мов не лише не виключає, але й потребує зміцнення духу і простору функціонування рідної мови. Вивчаючи рідну мову людина одночасно засвоює категорії, якими користується її народ і на яких ґрунтується її культура. Як член спільноти вона формує своє бачення світу не на підставі самостійного опрацювання своїх переживань, а в рамках закріпленого в поняттях мови досвіду її мовних предків. Людина виростає в середовищі рідної мови, „зростається” з нею: вміння говорити рідною мовою стає для людини таким самим натуральним явищем, як умовні рефлекси. „Людина стає співносієм мови. Рідна мова є основою існування спільноти, це

ланцюг, що поєднує нинішнє покоління з минулими і майбутніми, єднає людей у просторі. У живій мові процес „світотворення”, „омовлення” світу не припиняється: кожне покоління робить до нього свій внесок, залишає у ньому сліди свого перебування на світі. Оволодіваючи рідною мовою, людина тим самим засвоює і закріплені в ній уявлення про світ, ставлення до нього, способи мислення і дії, ідентифікує себе з власною культурою, з позицій якої ведеться діалог з іншою культурою. Досвід показує, що народ, який втрачає рідну мову, від міжкультурного діалогу поступово віддаляється (відходить) і навпаки, народ, який утверджує свою мову у мовному розмаїтті цивілізації, втягується в цей діалог все більш поважно та інтенсивно. Розвиток і поширення української мови у європейському просторі розглядається в дисертації як необхідна умова участі України в міжкультурному європейському діалозі” [108, с.12]. А задля цього необхідно зберегти самобутність кожної особистості, кожного регіону, кожного етносу, кожної нації через ідентифікацію, з якою розкриває і зберігає себе особистість, побачити в самобутності культури, в іншому, не чужого, а можливість краще пізнати себе.

Одним з об’єктивних показників здатності однієї нації зрозуміти іншу є рівень вивчення іноземних мов. Наприклад, коли в Англії заговорили про скорочення масштабів діяльності Британської Ради (організації по пропаганді англійської мови, культури і способу життя за кордоном), на це негайно критичною статтею відгукнувся фінансовий додаток до газети „Гардіан”. Воно й зрозуміло: 1% англійського експорту складають книги. Що менше вивчають англійську – скорочуються тиражі, падає їх конкурентоспроможність, менше покупців і доходів. Знижується популярність англійської – меншає приплив іноземців, що навчаються або стажуються в Англії, втрачаються доходи від обслуговування туристів і внутрішнього експорту. До речі, в США, Великобританії й Австралії надходження від іноземного туризму складали в 1980-х рр. понад 5%

доходів від експорту товарів і послуг, не рахуючи прибутку від продажу сувенірів, одягу, продуктів харчування тощо, які не входять в туристський баланс. Проте у Франції, наприклад, ці невраховані витрати складали 70-254% суми включених надходжень [159, с.104].

Але наведені факти – всього лише верхівка айсберга. В Європейському Союзі все більше звертають увагу на дискримінацію за мовною ознакою в європейських інстанціях. Річ у тому, що при наймі на роботу від кандидатів часто вимагається володіння англійською як рідною мовою, хоча всі офіційні мови держав-членів ЄС проголошені рівноправними. Нині Європа стоїть перед вибором: або відмовитися від демократичного принципу рівноправності мов, або міняти існуюче положення і позбавляти англійську мову її привілеїв.

Отже, в мовній царині діалогу культур сьогодні не все так просто, як може здатися на перший погляд. Досі „офіційно визнаними” засобами спілкування були і є етнічні мови (вони укорінилися в системі освіти, використовуються в міжурядових організаціях тощо). Їх переваги полягають у функціональній розвиненості та стійкості основи – етносів і держав з їх матеріальними і владними ресурсами для просування власної мови. Але ці самі чинники обертаються й недоліками: багатство мови породжує складність оволодіння нею як іноземною, а національна (державна) приналежність викликає соціально-політичну напругу конкуренції.

Іноземна мова – один з основних інструментів виховання сучасного студентства щодо оволодіння ним загальнопланетарним мисленням. Саме засобами мови можна сприяти формуванню у студентів соціокультурної компетенції, що включає вироблення таких якостей, як толерантність, терпимість, неупереджене ставлення до представників інших країн і культур тощо. Вивчаючи іноземну мову та іншомовну культуру студенти дістають можливість розширити свій соціокультурний простір і культурно

самовизначитися – усвідомити себе як культурно-історичного суб'єкта в спектрі культур країни як рідної, так і тієї мови, що вивчається. Тому впровадження мовних стратегій повинне враховувати наявні глобалізаційні впливи. З одного боку, глобалізація руйнує різні обмеження в діалозі культур, розсуває межі культурного простору, вимагає відкритості як назовні, так і всередині. А з другого – вона сприяє поширенню стереотипізованої популярної культури. Загроза глобалізаційних і комунікаційних процесів полягає в тому, що вони є наче підсилювачами й помножувачами стереотипів масової культури, які формують штаповані потреби. Вони поширюють спокуси, перед якими важко встояти некоріненій особистості, яка втягується у вир універсальної одноманітності або в північноамерикансько-англійську „єдину культуру” або ж в гібридність, яка не знає конкуренції. Такій рекламно-пропагандистській технології можна протиставити тільки живий діалог культур, в якому відбувається обмін цінностями і творчим досвідом, в котрому через „інше” пізнається „своє”. „В глобалізованому світі кожна культурна подія розглядається в світовому контексті, через усвідомлення своєї творчої дії в контексті цінностей світових культур. Етнокультурна замкнутість, аж до фундаменталізму і обмеженого націоналізму (у нашій українській дійсності – націократії), відкидає її носіїв на периферію, підвищує небезпеку політизації культурних відмінностей і створення нових вогнищ міжкультурних конфліктів” [121].

В основі будь-якої комунікації лежить загальний, або взаємний код (shared code) учасників комунікативного акту. У разі мовної комунікації таким загальним кодом є взаємне розуміння мовних одиниць: без цього спілкування неможливе. Крім того, під час міжмовної комунікації, у студентів можуть виникати труднощі, так би мовити, „професійного” характеру, які ускладнюють комунікацію іноземною мовою загалом. По-перше, це лексико-фразеологічні обмеження, котрі регулюють

користування мовою. Це означає, що кожне слово будь-якої мови має своє, властиве тільки цій мові коло або резерв сполучуваності. Іншими словами, воно „дружить” і поєднується з одними словами і „не дружить” і, відповідно, не сполучається з іншими. Адже в кожного слова власна лексико-фразеологічна сполучуваність, або валентність. Вона національна (а не універсальна) в тому сенсі, що притаманна тільки кожному конкретному слову в конкретній мові. Специфіка ця стає очевидною тільки при зіставленні мов, подібно до того як рідна культура виявляється під час зіткнення з чужою. Тому носії мови не бачать цих головних для тих, хто вивчає іноземну мову, труднощів: їм і в голову не приходять, що в якійсь мові чай може бути сильним, а компліменти платять. Саме тому, як зазначають фахівці, вивчаючи іноземну мову, студентам потрібно зачувати слова не окремо, за їх значенням, а в природних, найбільш стійких поєднаннях, властивих конкретній мові [122, с.134].

По-друге, існує трудність, ще більш прихована, ніж таємниці і непередбачуваність лексико-фразеологічної сполучуваності. Це конфлікт між культурними уявленнями різних народів про ті предмети і явища реальності, які позначені „еквівалентними” словами цих мов. Ці культурні уявлення зазвичай визначають появу різних стилістичних конотацій у словах різних мов. „Так, навіть позначення зеленого кольору, такого „загальнолюдського” поняття, викликає великі сумніви в плані його абсолютної лексичної відповідності, оскільки наявність певних метафоричних і стилістичних конотацій не може не впливати на значення слова, а ці конотації різні в різних мовах. *Зелені очі* російською звучить поетично, романтично, наводить на думку про чаклунські, русалчині очі. А ось англійське словосполучення *green eyes* є метафоричним позначенням заздрощів і містить явні негативні конотації. Негативні асоціації, що викликаються *green eyes*, – це „провина” Шекспіра, який назвав в трагедії

„Отелло” заздрощі, ревності (*jealousy*) зеленооким чудовиськом – *a green-eyed monster*” [122, с.135].

Отже, іноземне слово – це своєрідне „перехрестя культур”. У різних культурах поняття про певний предмет, що позначається в різних мовах різними словами як різними звуковими комплексами (стіл, *der Tisch, a table, la table*), але „еквівалентними за значенням”, буде різним. Це особливо очевидно при зіставленні культур, що різко відрізняються одна від одної. Але й у близькоспоріднених європейських культурах наявна відмінність між здавалося б поза сумнівом еквівалентними словами різних мов. „Справа не тільки в чужій мові. Річ у тому, що, коли я вимовляю будь-якою мовою слово *стіл*, я бачу перед собою круглий дерев’яний стіл на чотирьох ногах з чайними чашками. А коли французи говорять *стіл*, вони бачать стіл скляний, на одній ніжці, але з квіточками. І винити їх безглуздо, вони з таким самим успіхом можуть звинуватити в цьому мене. Вони не гірші, вони просто інші” [122, с.137]. Отже, різні мови – це не зовсім несхожі позначення однієї і тієї самої речі, а різні її бачення.

Оскільки сприймання розбіжностей між культурами веде до необхідності міжкультурного діалогу, то діалог культур має закласти підвалини для подальшого розвитку суспільства загалом та його окремих членів зокрема. Проте найважливішим він є для формування пріоритетів розвитку сучасної освіти. З одного боку, це формування у суб’єктів толерантності до інших людей, їхніх традицій, звичок, національних цінностей тощо. З другого – гуманітаризація освіти, зокрема необхідність оволодіння іноземними мовами. Майбутній фахівець має бути людиною культури – вільною, духовною особистістю, здатною до творчої самореалізації, моральної саморегуляції та адаптації у змінюваному соціокультурному середовищі.

З огляду на це діалог культур передбачає моделювання життєвих ситуацій спілкування з носіями мови (іншомовними ровесниками, їхніми батьками, педагогами, представниками побутової сфери та ін.) має значний потенціал для забезпечення адекватного засвоєння соціокультурної інформації. Діалог культур необхідний також для зіставлення студентами власних інтересів, поглядів, потреб, уподобань тощо з такими самими особистісними проявами іншомовних ровесників у стандартних ситуаціях. Він не менше потрібний і для створення соціальної ситуації розвитку студентів, яка в реальному житті виникає у процесі їх спілкування і взаємодії з ровесниками, в якій виховується, розвивається і змінюється особистість та її самооцінка, що стає більш обґрунтованою, рефлексивною, диференційованою тощо.

Сучасний діалог культур потребує формування не лише системи умінь, навичок опанування культурними надбаннями, але й системи ціннісних орієнтирів. Це інтелектуальна, моральна й національна проблема. Адже слід окреслити, які культурні набутки в сув'язі минулого, теперішнього, майбутнього необхідні для прогресивного поступу людини, суспільства, держави. Розвиток сучасної української освіти необхідно здійснювати за наявності таких умов: по-перше, необхідно врахувати все позитивне з української освітньо-культурної спадщини; по-друге, впровадити в практику роботи вищих навчальних закладів України найкращий позитивний досвід культурно-освітньої галузі як на Заході, так і в усьому світі; по-третє, навчання повинно бути особистісно-орієнтованим. Саме тому все більш актуальною стає проблема мирного співіснування та продуктивного співробітництва людей різних націй, віросповідань, прихильників різних стилів життя, представників різних культур крізь призму діалогу культур. Водночас навчання міжкультурному взаєморозумінню не повинне обмежуватися інформацією про екзотичні аспекти іншої культури або пропагандою цінностей плюралізму.

Крім того, реалізуючи сучасні мовні стратегії, треба мати на увазі, з одного боку, що новітні інформаційні технології хоча й сприяють вивченню і засвоєнню іноземних мов, не усувають потреби в живому спілкуванні, тобто в наявності мовного партнера. Комп'ютерна техніка не може замінити людське спілкування. Її доцільно розглядати як тренажери, призначені для відпрацювання лексичного, граматичного і фонетичного матеріалу. Але з другого боку, той самий Інтернет поза спілкуванням не має сенсу, оскільки це міжнародна „павутина”, життєдіяльність якої ґрунтується на електронній комунікації мільйонів людей у всьому світі. Створюючи можливість включення в цю комунікацію, ми відтворюємо модель реального спілкування [123].

Інтернет забезпечує реальне мовне середовище, в якому студенти стикаються з потребою спонтанно і адекватно висловлюватися з приводу широкого кола значущих завдань, які їх цікавлять. Розуміння і осмислена передача змісту мотивує поповнення словарного запасу, концентрація уваги на використанні граматичних форм сприяє навчанню граматичної сторони мови. Як інформаційна система, Інтернет пропонує користувачам розмаїття інформації і ресурсів. Базовий набір послуг, які можуть використовуватися при навчанні іноземній мові, включає:

- електронну пошту; телеконференції; відеоконференції;
- можливість публікації власної інформації; створення власної домашньої сторінки і розміщення її на Web-сервері;
- доступ до інформаційних ресурсів;
- довідкові каталоги; пошукові системи; розмова в мережі тощо.

Оволодіння комунікативною і міжкультурною компетентністю неможливе без практики спілкування. Кінцевою метою вивчення іноземних мов є навчити студентів вільно орієнтуватися в іншомовному середовищі та умінню адекватно реагувати в різних ситуаціях, тобто спілкуванню. Нові методики з використанням Інтернет-ресурсів протиставляються

традиційному заучуванню правил і виконанню мовних вправ. Наявність словарного запасу і знання необхідних структур недостатня для ведення вільної розмови. Необхідна мотивація, емоції, реальні життєві ситуації, які стимулюють вивчення матеріалу і виробляють адекватну поведінку.

– Комунікативне вивчення іноземних мов за допомогою Інтернету ефективно для розвитку мовних навичок і вмінь студентів та їх бажання своєчасно використовувати наявний багаж знань для іншомовного спілкування. Інтернет розвиває соціальні і психологічні якості студентів, їх упевненість в собі та здатність працювати в колективі, формує сприятливу для навчання атмосферу. Створення реальних життєвих ситуацій спонукає реагувати на репліки інших за допомогою іноземної мови. Спонтанна мова, нехай навіть за наявності помилок, вираження власних емоцій і відчуттів свідчить на користь застосування Інтернету як засобу саморозвитку студентів [110, с.88–94].

Однак Інтернет та сучасні освітні, серед них і інформаційні технології ще не у всіх вищих навчальних закладах країни стали основою вивчення студентами іноземних мов. На думку міністра освіти і науки України С. Ніколаєнка, „є проблема і мовної підготовки, особливо у непрофільних вищих навчальних закладах. Не таємниця, що технології вивчення іноземних мов у багатьох закладах знаходяться ще на рівні реалізації схеми „здав – забув”. Про яку мобільність наших студентів в європейському освітньому просторі може йтися? І це за наявності найновіших методик” [124].

Однак наявність новітніх методик не означає їх обов'язкового впровадження у вищих навчальних закладах країни. А в тих, де вона дійсно функціонує, студентів доводиться просто перевчати. Адже за винятком спеціалізованих шкіл сучасна методика викладання іноземних мов досі ґрунтується на радянському методі „вдовбування” граматики і практично цілковитому ігноруванні розмовної мови. Для порівняння: у

Фінляндії за 12 років навчання школярі обов'язково вивчають дві рідні мови (фінську і шведську), дві іноземні (найчастіше англійську і французьку), а також мають можливість вивчати ще одну іноземну мову на вибір [125]. Крім того, за останні десять років виник величезний розрив у рівні здобутої освіти в містах і сільській місцевості. Якість викладання іноземних мов в елітному ліцеї в столиці і звичайній школі в якомусь райцентрі просто непорівнянна. Діти в сільській місцевості заздалегідь поставлені в гірші умови порівняно з їхніми міськими однолітками. Цієї нерівності всі розвинені країни позбулися до кінця ХХ століття. Україна за останні п'ятнадцять років пішла в зовсім протилежному напрямі. Як наслідок – не тільки слабке знання іноземних мов, але й зниження загального рівня освіти.

Ті, хто вступають у вищі навчальні заклади, мають різні рівні володіння мовою. В багатьох університетах студентів диференціюють і розподіляють по групах у відповідності до їх компетенції в англійській мові. Викладачі мови вважають за доцільне диференціювати студентів. Якщо цього не зробити, група виявиться сумішшю випускників спеціалізованих і приватних шкіл, де навчання ведеться англійською мовою, студентів з більш високим рівнем володіння англійською і тих, хто має низький рівень при вступі. В програмі однорічного курсу іноземної мови (наприклад, для майбутніх інженерів) не береться до уваги те, що студенти ще не почали вивчати свій фах. Курси будуються на тому, що саме викладачі мови вважають проблемами своїх студентів. Крім того, студенти не мають ні професійного, ні академічного досвіду. Він з'явиться пізніше, коли вони познайомляться зі сферою своєї майбутньої діяльності, зрозуміють, що іншомовний матеріал був би корисним і цінним джерелом і опорою вивчення фаху. Зміни у ставленні до організації курсу відіграють позитивну роль: студенти були б більш зацікавлені, якби вивчення курсу іноземної мови збігалось з вивченням фахових дисциплін [126; 142].

Сьогодні іноземні мови в Україні викладаються в усіх вищих навчальних закладах державної і недержавної форми власності III і IV рівнів акредитації. Проте нові державні стандарти не тільки з підготовки викладачів іноземної мови, але й формування фахівців будь-якого профілю знаходяться у стані розроблення. Міністерство освіти і науки України наглядає за процесом викладання іноземних мов. Нині не існує єдиного затвердженого державного стандарту викладання іноземної мови. Міністерство освіти і науки України займається розробкою такого стандарту. Було б логічним, якби новий стандарт викладання іноземної мови конкретизував, визначив і описав усі сфери підготовки з іноземної мови та чітко встановив вимоги щодо кваліфікації випускників вищих навчальних закладів.

Переважна більшість фахівців і досі сходиться на тому, що процес розробки робочих програм з іноземної мови для ВНЗ, факультетів та відділень повинен спиратися на національну типову програму. Однак на цей час існує лише одна типова програма з іноземної мови для аспірантів. Є також декілька типових програм для груп факультетів і вищих навчальних закладів певних регіонів. Однак не існує єдиної національної типової програми і уніфікованого формату для написання робочих програм. Це викликає різнобій у назвах, структурі, змісті університетських робочих програм з іноземної мови. Тому укладачі робочих програм намагаються компенсувати відсутність типової програми, самостійно розробляючи концепції навчання студентів. Інколи за зразок використовуються застарілі типові програми часів Радянського Союзу. Аналіз починається з визначення цілей навчання та результатів навчання – того, що студенти повинні знати і вміти наприкінці курсу вивчення іноземної мови. Формулюючи мету навчання, практично всі робочі програми фіксують соціальні потреби та соціальне замовлення, не посилаючись на документи, в яких ці поняття сформульовані. У більшості

програм мета навчання формулюється як опанування такого рівня знань, навичок і вмінь, який забезпечує необхідну для фахівця комунікативну спроможність у ситуаціях професійного спілкування в усній та письмовій формах [127].

Як правило, робочі програми містять перелік тем для вивчення. Через відсутність стандартних критеріїв відбору ці теми обираються кафедрами іноземної мови вищих навчальних закладів самостійно, відповідно до підручників, які використовуються. Водночас робочі програми орієнтовані переважно на зміст і базуються на традиційній граматики-перекладацькій методиці. Це можна пояснити тим, що ділова англійська мова активно розробляється викладачами іноземної мови спеціального вжитку. Як наслідок – існує багато сучасних підручників з ділової іноземної мови, які доповнюються комунікативними вправами і завданнями для різних ролей та ситуацій, пов'язаних з фахом.

Одна з тенденцій вивчення іноземних мов в Україні – міждисциплінарна співпраця викладачів іноземної мови з викладачами спецдисциплін і навпаки, коли викладачі іноземної мови допомагають готувати студентів до участі в міжнародних семінарах, конференціях, змаганнях, літніх школах з їх фаху, або коли студенти використовують свої знання й навички з іноземної мови для досліджень, написання курсових та дипломних робіт, а також відвідування курсів з фаху, які викладаються англійською мовою. Тому в більшості вищих навчальних закладів комунікативний підхід до викладання іноземної мови визнається головним. Він передбачає навчання мові як вмінню і засобу спілкування, у комунікативних контекстах з використанням автентичних матеріалів, притому ситуації з реального життя переносяться в аудиторію. Однак, аналіз листків спостереження занять показує, що на більшості з них переважно використовувались некомунікативні види діяльності та методи роботи. Зі 170 видів мовної діяльності, які спостерігались, тільки 45 (26%)

мали комунікативний характер (читання з розумінням основного змісту тексту, пошукове читання, дискусії, рольові ігри, тощо). Всі інші були сфокусовані головним чином на структурних компонентах мови, більш механічних завданнях і видах діяльності [128, с.116]. Крім того, на типовому занятті з іноземної мови центральне місце займає викладач, домінують такі форми взаємодії в аудиторії як викладач-студент, фронтальна робота, індивідуальна робота тощо. З цього можна зробити висновок, що граматико-перекладна методологія, як і раніше, залишається популярною на заняттях з іноземної мови спеціального вжитку, що суперечить комунікативній методології, яка декларована у робочих програмах вищих навчальних закладів.

Викладання іноземної мови в Україні базується на підручниках. Вивчення матеріалу підручників займає переважну більшість часу занять з іноземної мови. Як вважають викладачі, підручники надають гарно представлені матеріали. Підручники дають можливість студентам зазирати вперед й оглядатися назад на те, що було зроблено. Вони полегшують працю викладачів, встановлюючи для роботи тематичні, граматичні та функціональні рамки, дозволяючи водночас пристосовувати їх та імпровізувати. Іноді використовуються різні навчальні матеріали, котрі надають викладачам і студентам автономію та свободу вибору. Матеріали для читання, зазвичай, автентичні і є джерелом цінної і нерідко сучасної професійної та міжкультурної інформації для студентів, що допомагає їм працювати в міжнародному професійному оточенні. Такі підручники базуються на модульному принципі, що дозволяє викладачу гнучко відбирати ті елементи, які з його погляду є найбільш корисними, і вивчати їх у тому порядку, який є найбільш придатним для специфічних потреб та кількості годин для навчання. Як правило, підручники супроводжуються аудіо- та відео-касетами. Книжки містять також вправи на вирішення проблемних завдань і наочні матеріали, зокрема таблиці, діаграми,

малюнки та ілюстрації, які допомагають подолати апатію студентів і сприяють мотивації для спілкування іноземною мовою [129, с.54; 28, с.5]. Загалом, при відборі підручників викладачі керуються багатьма чинниками: не тільки якістю підручника, але й його наявністю та ціною. Потреби студентів і їх рівень володіння мовою оцінюються суб'єктивно та інтуїтивно (сильні/слабкі студенти).

Досить цікавими виявилися матеріали соціологічного дослідження, проведеного на підставі матеріалів примірною міжнародного тесту IELTS з метою з'ясування рівня володіння англійською мовою спеціального вжитку студентами-випускниками (бакалаврами, спеціалістами, магістрами) українських вищих навчальних закладів. Тест склали 173 студенти (101 бакалавр, 25 спеціалістів й 47 магістрів) у восьми університетах України. І хоча вибірка не є презентативно і не дозволяє зробити глибокий аналіз вибраних груп студентів, однак деякі істотні висновки зробити можна. Для оцінювання було прийнято до відома співвідношення між рівнями володіння згідно Загальноєвропейських рекомендацій з мовної освіти і результатами тесту IELTS.

Як свідчать результати, читання спеціалістів і магістрів є нижчими, ніж у бакалаврів. „Більшість магістрів та спеціалістів, що склали тест, мали 1-2 річну перерву у вивченні іноземної мови. Оскільки читання – один із головних засобів отримання наукової інформації, необхідної для дослідження, навички читання магістрів є явно недостатніми. ...Незважаючи на розрив у курсі вивчення іноземної мови, спеціалісти та магістри мають кращі результати з аудіювання у порівнянні з бакалаврами. Це можна пояснити тим, що молоді люди постійно чують розмовну англійську мову (пісні, кінофільми, програми супутникового телебачення англійською мовою, туристичні подорожі за кордон, тощо). Однак слухання викликало проблеми у деяких студентів. Більше половини бакалаврів і приблизно одна третина спеціалістів та магістрів мають рівень

B1/B2, тобто вони можуть зрозуміти основний зміст чіткого нормативного мовлення на знайомі теми, а також головний зміст багатьох радіо- та телевізійних програм про поточні справи або на теми з кола особистих чи професійних інтересів за умови, що мовлення є відносно повільним і чітким” [127].

Згідно з опитуванням, понад чверть бакалаврів, майже половина спеціалістів та близько двох третин магістрів мають рівень B2/C1, тобто вони можуть зрозуміти об’ємні висловлення та лекції і стежити навіть за складною аргументацією на досить знайомі теми. Вони можуть зрозуміти більшість телевізійних новин і програми про поточні події, а також більшість фільмів літературною мовою.

Проте за загальною оцінкою фахівців, результати в усіх групах виявилися досить низькими (4,6–5) та відповідають рівню B1, що не є достатнім для випускників університетів, де англійська мова – основний предмет вивчення. „Студенти можуть писати прості зв’язані тексти на знайомі або пов’язані з особистими інтересами теми. Вони також можуть писати особисті листи, описуючи події та враження. Але вони не можуть написати есе чи доповідь, передати інформацію або навести аргументи „за” чи „проти” певної точки зору. Ці навички є невід’ємними для випускників університетів. Можна дійти висновку, що писання залишається „занедбаною” частиною викладання іноземної мови професійного вжитку, попри усі заяви, що зроблені у навчальних програмах про те, що усі чотири види комплексних вмінь (тобто аудіювання, читання, говоріння та письмо) повинні бути інтегровані у процес вивчення мови” [127]. Слід також зауважити, що результати тесту могли би бути нижчими в інших вищих закладах освіти, оскільки студенти, які склали тест, були з восьми провідних університетів України, які мають високий рейтинг.

Традиційну методику вивчення іноземних мов, яка панувала в колишньому СРСР, зараз критикують усі, оскільки вважається, що навчають за нею поволі і неправильно. Звичайне уявлення про неї таке: це купа нудних і важких граматичних правил, які потрібно знати напам'ять. Необхідно було також зубрити довгі списки слів, читати і перекладати та переказувати тексти. Принагідно викладач увесь час повинен був виправляти помилки, допущені студентом. Основний недолік традиційного методу – створення ідеальної передумови для виникнення так званого мовного бар'єру, оскільки людина в процесі навчання не виражала саму себе і починала не розмовляти, а маніпулювати словами за допомогою деяких правил. Такий спосіб вивчення іноземних мов проіснував у Радянському Союзі до кінця 50-х років і був практично єдиним, за допомогою якого навчали всіх.

Щодо методики викладання іноземних мов у вищих навчальних закладах СРСР слід зауважити, що теоретичні розробки методистів того часу містили безліч цінних рекомендацій і узагальнень. Випускники вищих навчальних закладів приходили в аудиторію у всеозброєнні новітніх прийомів і методів навчання, зокрема зарубіжних. Однак застосувати на практиці набуті знання вони могли тільки на факультетах іноземних мов, де іноземна була головним предметом. А там, де іноземній мові в розкладі відводилося дві академічні години в тиждень, годі було сподіватися на її ґрунтовне вивчення студентами.

На думку фахівців, не сприяв вивченню іноземних мов у вищих навчальних закладах СРСР і зміст текстів – нудних, заідеологізованих і далеких від реального життя. А головне, мало хто розумів, навіщо, це потрібно. Тому через відсутність часу, інтересу і мотивації переважна більшість викладачів провадила процес викладання іноземних мов за схемою „читання – переклад”. Такий підхід до вивчення іноземних мов панував у наших вищих навчальних закладах з кінця XVIII до середини

XX століття. Проте й досі, незважаючи на переважання комунікативного методу, традиційна методика не здала своїх позицій. За нею працюють різні мовні школи та мовні вищі навчальні заклади країни. Але, зрозуміло, не у вищеописаній потворній формі, а з використанням усіх останніх методичних досягнень [130].

Як відомо, навчання в радянській середній школі будувалося на підставі програми для середніх шкіл і освітніх стандартах, у яких відображений обов'язковий мінімум змісту освіти. В цих документах визначалося, що і на якому етапі повинен знати учень. Загалом, визначений обсяг матеріалу був цілком достатній для того, щоб можна було спілкуватися, володіти основними вміннями і навичками з усіх видів мовної діяльності. Проте реально цього не відбувалося. Сама система викладання не припускала зрештою того, щоб той, хто вивчав іноземну мову, не зміг переписуватися з друзями, дивитися і розуміти фільми без перекладу, читати книги і газети тощо.

В тому, що випускники вищих навчальних закладів СРСР, віддавши дуже багато часу вивченню іноземних мов, погано володіли ними сучасні методисти вбачають дві основні причини: школа і держава. Зокрема, школа в більшості випадків була не здатною реально реалізувати програму, замінюючи її реальне виконання формальним проходженням. Звичайний середньостатистичний випускник педагогічного навчального закладу, потрапляючи після його закінчення в шкільну систему, опинявся під пресингом безлічі бюрократичних традицій. Від нього вимагалися високі результати праці в умовах поганої оснащеності шкіл, наявність в одному і тому ж класі дітей з дуже різним рівнем мотивації учбової праці, за відсутності можливості реальної індивідуальної роботи з учнями. Притому якість його праці виражалася в оцінках, які він сам же і ставив. Як наслідок – всі випускники середніх шкіл мали в своїх атестатах оцінки з іноземної мови не нижче, ніж „задовільно”.

Крім того, в системі шкільного навчання зустрічалися й серйозні методичні помилки. Наприклад, одним з серйозних недоліків під час вивчення іноземних мов було те, що навчали підряд усьому за принципом: хай учень краще опиниться похованим під знаннями, зате знатиме, що йому видали всю інформацію. Проте практика свідчить, що людині треба давати головне, а решту вона сама виокремить і освоїть.

Окрім школи в тому, що учні й студенти погано володіли іноземною мовою, була провина й держави. По-перше, суспільство перебувало за „залізною завісою”. Перспектива опинитися за кордоном була дуже малореальною. Водночас через міцну „залізну завісу” іноземці в Радянський Союз також приїжджали не дуже часто. Зважаючи на це вивчення іноземних мов не було життєвою необхідністю і, як наслідок, перетворювалося на абсолютно формальне заняття. На жаль, таке положення справ зберігається багато в чому і дотепер: особливо це стосується звичайних сільських середніх шкіл, хоча загалом потреба в реальному оволодінні іноземною мовою сьогодні незаперечно зростає. Отже, цю проблему можна було б назвати відсутністю реального стимулу до вивчення іноземних мов у колишньому СРСР.

Друга причина, чому в Радянському Союзі не завжди можна було вільно поспілкуватися англійською або німецькою мовами, полягає в тому, що тогочасна загальнодержавна російська мова за своїми характеристиками вельми далеко стояла від німецької або англійської (котрі переважно вивчалися в школі та вищому навчальному закладі). Обидві зазначені мови є спорідненими і належать до німецької мовної групи та мають чимало загальних рис. Тому, наприклад, німцям опанувати англійською значно легше, ніж росіянину, українцеві чи казаху. Однак усім громадянам СРСР доводилося вивчати саме ті мови, які, як правило, дуже відрізнялися від їх рідної мови.

На жаль, українська освіта досі не викорінила зазначених причин поганого володіння громадянами іноземними мовами. Ще й дотепер до загальних проблем адаптації вітчизняних учених, які працюють за кордоном, їх зарубіжні керівники відносять не тільки погане знання іноземних мов, але й труднощі в спілкуванні з колегами і студентами, незнання зарубіжної наукової літератури та ін.

З огляду на це засадничою проблемою формування мовної політики України має стати питання правильного, обґрунтованого, адекватного і коректного формулювання цілей такої політики. „Цілей, які були б раціональними. Цілей, які б піддавались виміру. Цілей, які б відповідали довгостроковим інтересам Українського народу” [131]. Тому в останнім часом не тільки українські вчені, але й політики намагаються узагальнити міжнародний досвід мовного законодавства та мовного будівництва в різних країнах світу, які можуть слугувати зразком для України.

Процес глобалізації загострює необхідність міжнародного спілкування, а відтак, і знання іноземних мов. Тому вищі навчальні заклади країни повинні готувати конкурентноспроможного фахівця не тільки з огляду на сучасне становище України, а й з огляду на світовий контекст. Це передбачає обов'язкове знання іноземних мов. Притому знання не однієї, а декількох іноземних мов. Тому потрібно, окрім надання певної суми знань і навичок, навчити студента навчатися протягом усього життя. Навчитися самостійно й оперативно отримувати інформацію, використовувати її у повсякденній діяльності. Це теж потребує серйозних змін у навчальних планах і взагалі у навчальній діяльності [132, с.7].

Сучасний світ дедалі більше використовує науково-інформаційні технології, які, у свою чергу, призводять до двох важливих наслідків. З одного боку, розвиток людини, особистості, як ніколи раніше, стає показником, виміром прогресу будь-якої країни. А з другого – цей розвиток особистості виявляється головним важелем подальшого поступу

країни. Йдеться передусім про те, щоб формувати не лише носія знань, а й творчу особистість, здатну використовувати отримані знання для конкурентоспроможної діяльності у будь-якій сфері суспільного життя, тобто для інноваційного розвитку суспільства. І ця обставина має знайти належне опертя на пристойний рівень знання громадянами України іноземних мов, насамперед європейських. Адже наша держава перебуває не тільки в географічному осерді Європи, але й на „перетині” її освітніх, наукових, технологічних та інших процесів.

Зрозуміло, що вирішальним для реформування суспільства в царині міжкультурних зв'язків і міжнародного спілкування є реформування вищої школи, формування нової, не закомплексованої генерації фахівців, новітньої української еліти. З огляду на це головне призначення знання європейських мов – стати засобом спілкування нової генерації українців завдяки сформованим новітнім комунікативним умінням: мовлення, аудіювання, читання та письма. Адже якщо сучасна школа навчить своїх вихованців говорити, слухати, читати та писати іноземною мовою, вона забезпечить їм доступ до інших національних культур, а відтак до світової культури.

Чималу допомогу у цьому може надати комунікативно орієнтоване викладання іноземної мови, яке набуває зараз великого значення в роботі з новими підручниками, словниками, методичною літературою. Головне, треба зробити так, щоб ті, хто вивчає іноземну мову, могли стати її ефективними користувачами. Тому вони повинні не тільки здобувати відповідні знання, але й розвивати навички і вміння використання мовних форм для реальних комунікативних цілей, застосовувати їх в реальних життєвих ситуаціях. Сучасні мовні освітні технології передбачають, що навчання різновидів мовленнєвої діяльності повинне бути взаємопов'язаним. Ця інтеграція чотирьох умінь (аудіювання, мовлення, читання, письма) – головна риса сучасної практики навчання іноземних

мов, яка закладена в нових науково-методичних комплексах. Адже сучасні мовні стратегії – це насамперед сукупність різних мовних умінь, якими особистість повинна володіти і активно застосовувати в письмовій і усній комунікації.

На жаль, у нашій країні під час вивчення іноземних мов європейські стандарти практично не використовуються, не часто беруться до уваги й вироблені європейцями установки, котрі стосуються навчання сучасних мов. Інтеграція України в європейську і світову спільноту об'єктивно вимагає зближення її системи освіти з аналогічними системами інших країн. В умовах реформи української освіти все більшої ваги набуває вивчення, критичний аналіз і адаптоване застосування положень основних документів Ради Європи щодо. Зокрема, під час модернізації вітчизняної системи навчання іноземних мов у вищих навчальних закладах слід враховувати основні вимоги Ради Європи щодо вивчення сучасних мов, викладені в останніх документах і, зокрема, в „The Common European Framework of Reference for Languages: learning, teaching and assessment”.

Звичайно, ключові аспекти вироблених Радою Європи положень українські педагоги давно використовують у своїй педагогічній діяльності. Насамперед це стосується ключових положень і принципів вивчення іноземних мов, які мають методологічну і практичну значущість для фахівців (викладачів, авторів мовних курсів і підручників, методистів, адміністраторів мовних курсів та ін.) при організації педагогічного процесу.

Першим і найбільш важливим принципом є мовна спрямованість навчального процесу. Це положення вважається специфічним вираженням загальнодидактичного принципу практичної спрямованості, характерної і для інших навчальних предметів. У відповідності з цим положенням, весь учбовий процес має орієнтуватися на розвиток усної і письмової мови. І цьому завданню повинні бути підпорядковані всі завдання, вся діяльність

учасників педагогічного процесу. Принцип мовної спрямованості розповсюджується передусім на зміст усього учбового матеріалу, який має відповідати реальним життєвим ситуаціям. Він пред'являє певні вимоги і до пояснення лексико-граматичного матеріалу.

Крім того, правила під час пояснення повинні бути сформульовані у вигляді інструкції, керівництва до дії. Внаслідок того, що більшість явищ мають бути вивчені з метою вживання їх в усній мові і розуміння в тексті під час читання, при поясненні того або іншого навчального матеріалу викладачеві треба вказувати на ті дії, які повинні виконувати ті, хто навчається для оволодіння матеріалом, що вивчається.

На думку російських фахівців, важливо враховувати принцип мовної спрямованості і на етапі закріплення нового матеріалу, тобто при виконанні вправ [133]. Якщо при викладанні багатьох предметів мета процесу закріплення нового матеріалу обмежується запам'ятовуванням, то під час вивчення іноземних мов воно не є самоціллю, а лише необхідною умовою для здійснення дій з цим матеріалом, тобто, формування умінь і навичок.

Наступним принципом, яким необхідно керуватися під час організації педагогічного процесу є положення про врахування специфіки різних видів мовної діяльності. Адже існує принципова різниця між процесами відтворення і сприйняття мови, оскільки ці процеси пов'язані з різними операціями: в процесі відтворення мови відбувається оформлення думок за допомогою мовного коду, а під час сприйняття мови має місце розшифровка або розпізнавання повідомлення. Тому репродуктивне і рецептивне засвоєння учбового матеріалу передбачає наявність різних умінь – породження і розпізнавання мови, а, отже, вимагає і різних прийомів навчання і вправ.

Принцип комплексного підходу при освоєнні іноземних мов є ще одним важливим методичним принципом навчання. За цим положенням,

на заняттях з іноземної мови повинна бути представлена робота над всіма видами мовної діяльності – читанням, аудіюванням тощо, над різними аспектами мови – лексикою граматиною, фонетикою. Така вимога пояснюється тим, що під час користування в навчальному процесі різними видами мовної діяльності всі мовні засоби проявляються комплексно, одні види мовної діяльності підтримують інші.

Важливою умовою ефективного вивчення іноземних мов є принцип свідомого формування умінь і навичок. Наприклад, ще в 60-х роках минулого сторіччя вітчизняними педагогами і психологами було доведено що ефективність формування умінь і навичок під час вивчення іноземних мов безпосередньо залежить від усвідомлення тим, хто навчається тих дій з мовним матеріалом, які на подальших етапах повинні бути автоматизовані. Теорія поетапного формування розумових дій, розроблена вітчизняними психологами, зробила істотний внесок у реалізацію принципу свідомості під час вивчення іноземних мов. За В. Петровським, при формуванні умінь і навичок мови велике значення має орієнтовна основа дії, тобто те, що повідомляється викладачем студентам – інструкція-правило, відповідно до якої вони будуть виконувати цю дію з мовним матеріалом. Щоб правило було інструкцією, практичним керівництвом до дії, воно має розкривати тільки ті приватні дії, які забезпечать продукування мовного матеріалу під час мовлення або його розпізнавання при сприйнятті на слух. Воно не повинне містити ніяких інших зайвих відомостей про систему мови [134].

До основних принципів, що визначають процес вивчення іноземних мов належить також положення про необхідність врахування рідної мови. Суть цього принципу полягає в тому, що для правильної побудови пояснення лексико-граматичного матеріалу, підбору вправ з метою його відпрацювання викладач повинен чітко уявляти собі і прогнозувати, з якими труднощами зіткнуться студенти під час вивчення конкретного явища, а потім і в процесі пояснення, оскільки їм необхідно буде

зіставляти явище (граматичне, лексичне тощо) з його еквівалентом в рідній мові. Таке пояснення допомагає студентам контролювати свої дії, працюючи з мовним матеріалом, який вивчається. З цим принципом тісно пов'язане питання про використання перекладів на заняттях іноземної мови [135; 136, с.3–8]. У вітчизняній методиці вивчення іноземних мов ставлення до використання перекладу однозначно позитивне: переклад може і повинен використовуватися разом з іншими засобами як важливий спосіб семантизації і контролю.

Специфіка предмету „іноземна мова” полягає в тому, що провідним компонентом змісту навчання є не основи наук, а способи діяльності – опанування різними видами мовної діяльності: говорінням, аудіюванням, читанням, письмом. Для навчання студентів різним видам мовленнєвої діяльності необхідно надати практику кожному з них в тому різновиді мовленнєвої діяльності, який у даний час опановується. Навчати мовленнєвої діяльності можна лише в спілкуванні, притому – живому спілкуванні. А для цього потрібний партнер. Комп'ютерна програма, комп'ютерні диски можуть забезпечити лише спілкування з машиною, а не з живою людиною. Виключення складають комп'ютерні телекомунікації, коли студент вступає в живий діалог з реальним партнером – носієм мови. Система вивчення іноземних мов повинна бути побудована таким чином, щоб студентові була надана можливість знайомства з культурою країни, мова якої вивчається. Необхідно навчити студентів поважати прояви цієї культури, тобто бути здатним до міжкультурної взаємодії. Частково це завдання виконується за допомогою добору змісту в підручниках, навчальних посібниках. Але справжнього знайомства з культурою певної країни однаково не відбувається.

Якщо студент хоче обмінятися думками з певної проблеми з громадянами країни, мову якої він вивчає, до його послуг є безліч „чатів” або телеконференцій та електронна пошта. Він може обговорити на занятті

різні погляди на проблему, яка його цікавить. Можна принагідно підібрати дуже цікаві ілюстрації. У такому спілкуванні розгортається його знайомство з іншою культурою, стимульоване реальними контактами з представниками цієї культури. Отже, комунікативний підхід є пріоритетним не тільки в теорії й практиці навчання мов, але й в процесі безпосередньої реалізації набутих знань. Тому принцип комунікативності передбачає побудову процесу навчання іноземної мови як моделі процесу реальної комунікації. З огляду на це під час формування комунікативної компетентності спеціаліста необхідним є використання всього набору „засобів, орієнтованих як на розвиток суб'єкт-суб'єктних, продуктивних, особистісних сторін спілкування, так і його суб'єкт-об'єктних, репродуктивних, операційних складових” [137]. Принцип комунікативності передбачає збереження в навчально-мовленнєвій практиці основних характеристик і умов природного процесу спілкування: вмотивованість висловлювань, їх спрямування на конкретну особу, ситуативність, варіативність, емоційне забарвлення тощо.

Навіть перелік комунікативних намірів – констатація, оцінка, аргументування, контраргументування – дозволяє переконатися в зростанні мисленнєвих операцій, необхідних для актуалізації комунікативних намірів. Зрозуміло, що на початковому етапі навчання використовуються проблемні ситуації найменшої складності. Поступово частка рецептивно-репродуктивних вправ, і, відповідно, також і репродуктивного говоріння зменшується, збільшується обсяг продуктивних висловлювань спонтанного характеру. Різною є необхідність експонування проблемних ситуацій різного типу за допомогою текстів: поведінкові та морально-етичні проблемні ситуації можуть стати поштовхом до дискусії без попереднього читання студентами тексту. В цілому використання проблемних комунікативних ситуацій в навчанні іншомовному спілкуванню сприяє не тільки успішному розвиткові

комунікативної компетенції студентів, але також стимулює формування моральних цінностей і світогляду майбутніх спеціалістів [138].

Водночас розуміння одне одного в процесі спілкування, нагальних завдань, що потребують синхронного розв'язання, може бути досягненим лише за допомогою мовних стратегій, які забезпечують не лише зовнішній діалог (чи поверхове розуміння), але й проникнення в суть проблеми, тенденцій її розгортання відповідно до загальнокультурних традицій і сучасного стану економічного, політичного і соціокультурного розвитку різних народів. Іноземна мова сьогодні стає більшою мірою засобом життєзабезпечення суспільства. Її роль зростає з огляду на зростання економічних зв'язків, з розвитком дипломатичних відносин. Іншомовна письменність українських громадян сприяє формуванню гідного образу (іміджу) України за кордоном, дозволяє зруйнувати бар'єр недовіри, дає можливість нести і поширювати свою культуру і освоювати чужу. Через спілкування і діяльність на мові і через діяльність з мовою людина розвивається, виховується, пізнає світ і саму себе, тобто опановує всім тим духовним багатством, яке може дати їй процес вивчення іноземної мови.

Отже, мова – засіб спілкування, але водночас і засіб пізнання та духовного освоєння дійсності людиною, засіб її власного формування в процесі комунікативної діяльності. Мова – це важливий засіб соціалізації індивіда, його залучення до культури народів світу. Тільки в процесі обміну досвідом між індивідами і націями зберігається культурна спадщина, поглиблюється пізнання, розширюються погляди на світ, а це розвиває соціальну суть людини, додає сенс її існуванню. Тому аналіз ролі й значення мовних стратегій у формуванні толерантності студентів повинен розглядатися крізь призму зв'язку останньої не тільки з мовою, але й спілкуванням, розумінням, формуванням поваги, комунікативних здібностей тощо.

В наш час толерантність знаходить своє вираження в двох основних формах: на психологічному рівні – як внутрішня установка і відношення особистості й колективу, та на політичному рівні – як дія або здійснювана на підставі закону і традиції суспільна норма. Як установка толерантність повинна мати характер добровільного й індивідуального вибору; вона не нав'язується, а отримується через виховання, інформацію і особистий життєвий досвід. Як дія, толерантність – це активна позиція самообмеження і навмисного невтручання, це добровільна згода на взаємну терпимість, різних і таких, що протистоять один одному в їхній незгоді, суб'єктів [139].

Аналіз реальних ситуацій міжкультурного спілкування показує, що достатньо часто студенти (і викладачі), котрі володіють великим обсягом знань про країну, мова якої вивчається, виявляються невідповідними до терпимого сприйняття тих проявів іншої культури, які вони спостерігають на поведінковому рівні. Достатньо часто поведінкові аспекти оцінюються з позиції культурних стереотипів, котрі достатньо міцно укорінилися в свідомості. Саме стереотипи не дозволяють диференціювати особливості людини, що належить до тієї або іншої культури і визначаються індивідуальними якостями.

Завдання формування міжкультурної компетенції вирішується передусім за допомогою виховання студентів у дусі пошани до культурних традицій іншого народу, до культурного розмаїття, так само як і пошани до власної культури. Саме ця якість створює основу для взаєморозуміння між людьми, що мають різне історичне, етнічне, соціальне коріння – взаєморозуміння, яке, зрештою, може забезпечити те, що ми називаємо діалогом культур. Навчання взаєморозумінню – це основа предмету „іноземна мова”, визначальна його унікальність в системі освіти. Тому саме через викладання іноземної мови найбільш природним чином формується така найважливіша якість особистості, як толерантність. Адже

„сучасна толерантність є терпимістю в ситуації паралельного існування з усім культурно та суспільно інакшим без насильницького уподібнення або ототожнення. Толерантність – це, скажемо так, несумісність назавжди. Вона стає універсальною проблемою зовсім не тому, що може стати культурною універсалією, тобто бути прийнятою як єдина культурна цінність у різних життєвих світах. Толерантність як універсальне поняття, ідея, проблема конференцій – це свідчення того, і що не тільки не існує того єдиного, спільного екзистенційного фундаменту, окрім негативного „ні”, „ми не такі”, але, як шагренева шкіра, швидко зникає й те місце, на якому виростили сподівання його побудувати...” [140].

Толерантність є першим щаблем не тільки до запобігання, але й до подолання стереотипів. Діалог, безпосередній контакт – це найкраще джерело інформації про інших, реальний шлях духовного й культурного зближення, інструмент розв’язання різних проблем. Крім того, це відкритість до міжкультурного спілкування, в основі якого лежить повага до особливостей іншого, іншими словами, його ідентичності.

Тому виховання студентів у дусі терпимості слід розглядати як невідкладне найважливіше завдання. У зв’язку з цим необхідно сприяти розробці методики викладання у вищих навчальних закладах терпимості на систематичній і раціональній основі, розкриваючи культурні, соціальні, економічні, політичні і релігійні джерела терпимості, які виявляються головними причинами насильства і відчуження. Політика і програми в галузі освіти повинні сприяти поліпшенню взаєморозуміння, зміцненню солідарності і терпимості у відносинах як між окремими людьми, так і між етнічними, соціальними, культурними, релігійними і мовними групами, а також націями. Виховання студентів у дусі терпимості повинне бути спрямоване на протидію впливу, що викликає відчуття страху і відчуженості стосовно інших. Воно має сприяти формуванню у молоді

навичок незалежного мислення, критичного осмислення і вироблення думок, заснованих на моральних цінностях.

При правильній побудові виховного процесу у вищому навчальному закладі на формування толерантності здатний значно вплинути сам зміст гуманітарних дисциплін, які в цьому аспекті мають великий потенціал. Наприклад, у курсі філософії при вивченні історії філософії студенти повинні знайомитися з різними філософськими поглядами і системами, що мають як схожі, так і такі, що розрізняються положення. Притому кожна філософська концепція має право на існування. Під час вивчення основних філософських проблем мають розглядатися різні, деколи протилежні підходи до їх розуміння і вирішення. Це повинно переконати студентів в тому, що не існує простих, однозначних відповідей на складні питання, які б приймалися всіма без винятку. Курси соціології і політології мають показати, що суспільство складається з безлічі соціальних груп, різних за віковими, професійними, освітніми, майновими, етнічними, конфесійними, ідеологічними, та іншими ознаками. З огляду на це існує велика кількість політичних партій і груп, які виражають інтереси різних соціальних груп, і в демократичному суспільстві всі ці інтереси мають право на існування і шанобливе ставлення [141].

Щодо форм і методів формування толерантності, то застосування діалогових і дискусійних методів повинне допомогти студентам розвинути вміння не тільки формулювати, висловлювати і відстоювати власні думки, але й уважно і шанобливо вислуховувати думки опонентів, зважати на їх погляди. Принцип діалогу, нерозривно пов'язаний з принципом толерантності, повинен бути не тільки засобом навчання, але і його метою. Творче використання принципу толерантності в процесі навчання у вищому навчальному закладі має стати заставою ефективності освіти, з одного боку, а також створити сприятливі умови для подальшого поширення толерантності в інших сферах соціальних відносин.

РОЗДІЛ 4

ІНТЕНСИФІКАЦІЯ МОВНИХ СТРАТЕГІЙ ЯК ЗАСІБ ПІДВИЩЕННЯ ЇХ ЕФЕКТИВНОСТІ У ФОРМУВАННІ ТОЛЕРАНТНОСТІ СТУДЕНТІВ

Знання іноземних мов у даний час є дуже актуальним. Це зумовлюється необхідністю: підвищення професійної майстерності; розширення можливості користувача ПК та мережі Інтернет; можливостями вільного прилучення до культури, науки, технічним досягненням, мистецтва іншого народу, іншої країни. Важливою гносеологічною характеристикою мови (мовленнєвої діяльності) є її нерозривний зв'язок з мисленням як опосередкованою, узагальнюючою формою відображення дійсності. «Мова, як і мовна діяльність, якщо взяти їх спочатку в їх єдності, позначає відображення буття» [143, с. 382]

З філософсько-гносеологічної точки зору знання розглядається як таке, що піддається вираженню лише у мові. «Хоча, можливо, воно здатне існувати ще і не вираженим, не проявленим, як схильність. Існування і вираженість — різні стани знання. Щоб знання стало моїм здобутком, необхідно володіти мовою, в якій воно втілене. Повсякденне знання про видиме і почуте ми набуваємо у дитинстві разом з мовою. Дорослішаючи, ми змушені докладати зусилля для ґрунтовного вивчення навіть рідної мови задля кращого засвоєння відомих знань».[144, с. 18]

Найбільш вивченою характеристикою мови виступає її визначення як найважливішого засобу спілкування. Ця характеристика співвідноситься з комунікативною функцією мови (мовна діяльність), що є однією з основних поряд із семантичною (значеннєвою) чи сигніфікативною (означаючою) функцією. Особливо важливим при розгляді цієї характеристики мови є твердження принципової неможливості справді людського спілкування, а, отже, і розвитку особистості (здійснюваного,

насамперед, через спілкування і предметну діяльність) без мови (мовної діяльності) як узагальненого відображення і фіксації досвіду людства. До визначення психологічної природи мови можна віднести: [145, с. 407]

- мова як своєрідна мовна діяльність не стоїть в ряді з іншими видами діяльності, вона займає центральне місце в процесі психічного розвитку; розвиток мовленнєвої діяльності внутрішньо пов'язаний з розвитком мислення (у реальній єдності з яким вона виступає) і розвитком свідомості в цілому;
- мова має поліфункціональний характер, тобто виступає в різних діяльностях; мовній діяльності притаманні: комунікативна функція (слово – засіб спілкування), у комунікативній функції, у свою чергу прийнято розрізняти функцію повідомлення (індикативна функція, коли слово – засіб указівки на предмет і предикативну функцію – висловлення свого судження по якому-небудь питанню) і інтелектуальна, сигніфікативна функція (слово – носій узагальнення, поняття); усі ці функції мовної діяльності внутрішньо пов'язані одне з одним;
- мовна діяльність є поліморфною діяльністю, виступаючи то як голосна комунікативна діяльність, то як мовна діяльність голосна, але яка не несе прямої комунікативної функції, то як мовна діяльність внутрішня.

Реальністю сьогодення є розширення міжнародних зв'язків України та її інтеграція до світової спільноти. За таких умов усе більше уваги приділяється вивченню іноземних мов, причому це стосується усіх сфер життя, де іноземні мови є ключем для розвитку міжнародних відносин, проведення наукових конференцій, культурного обміну між представниками різних країн та обміну інформацією. Багатомовність та полікультурність вважаються необхідними для громадян нової Європи, і відповідно — України. До випускників вищих навчальних закладів

висуваються додаткові вимоги щодо володіння іноземними мовами. [146, с. 55]

Глобалізація та інформаційна революція спонукають до розширення контактів між людьми, народами і державами, потребують налагодження міжкультурного діалогу з метою досягнення порозуміння, толерантного сприйняття один одного, культури співробітництва. Все це можливо лише на основі безпосереднього спілкування, засобом якого є мова - універсальний механізм передачі інформації та засіб комунікації. Вивчення мови у школі і вузі є, таким чином, однією з головних вимог сучасного глобалізованого світу. [147, с. 112]

Треба зазначати, що, незважаючи на протиріччя і, навіть, конфлікти, що інколи сколихують єдиний європейський простір, він характеризується цілісністю та взаємозв'язками, відкритістю до діалогу й прозорістю у розгортанні внутрішніх і зовнішніх процесів, толерантністю у сприйнятті інших (не європейських) народів і культур та діалогічним способом життя.

Сучасна Європа пронизана інтеграційними процесами. Вона є полем розмаїття культур, плетивом міжнаціональних інтересів, дискурсом корінних народів та народів-мігрантів і, як така, потребує діалогу, що може бути здійсненим лише завдяки мовним стратегіям, що актуалізуються. Дослідження цієї проблеми є важливим завданням сучасної філософії освіти, адже лише розуміння потреб одне одного, переведене на мову освітніх технологій і виховання, може забезпечити той необхідний клімат, в якому розгортається співпраця, а не протистояння. [148, с. 3]

Європейський вектор є провідним напрямом зовнішньої політики України. Як історично, так і в контексті сучасних економічних, політичних та соціокультурних процесів він найбільше відповідає стратегії наших національних інтересів, а тому має бути забезпеченим усілякими засобами. Важливе місце серед них належить мовним стратегіям. Як засіб розуміння і спілкування мовні стратегії забезпечують двосторонні і багатосторонні

діалог і співробітництво в контексті реалізації національних інтересів на європейському напрямі. Освоєння (впровадження, реалізація) мовних стратегій є однією з основних умов ефективної реалізації європейського курсу України. Вивчення цих процесів має актуальність не лише для українського, але й для європейського загалу.

Пошук ефективних методик навчання іноземних мов турбує з давніх часів і науковців, і викладачів, і студентів. Суспільний запит сьогодення та курс України на євроінтеграцію додають нових аспектів цій проблемі, серед яких вирізняються своєю важливістю такі:

знання іноземної мови (переважно англійської) є необхідною передумовою для входження освіти України до єдиного європейського та світового освітнього і наукового простору;

мобільність громадян (студентів, фахівців тощо) на міжнародному інтелектуальному ринку та побудова Європейського простору вищої освіти можливі лише за умови вільного володіння міжнародною мовою спілкування, якою фактично стала англійська мова [149].

У сучасних умовах розвитку загальноєвропейської і глобальної взаємодії та інтеграції знання іноземних мов і їх викладання визначається як один з пріоритетних напрямів освітньої діяльності держав світу. Ініціативи представників європейських країн у виробленні єдиних стандартів щодо рівнів володіння іноземною мовою, висунуті ще в 1971 р., набули сьогодні певної завершеності у вигляді Загальноєвропейських Рекомендацій з питань вивчення, викладання та оцінювання мови [150]. Успішна реалізація цих рекомендацій на теренах освіти в Україні значною мірою залежить від рівня кваліфікації та професійної підготовки вчителя іноземної мови. А інноваційний характер процесу покращення якості спілкування між європейцями з різною мовою та культурним підґрунтям засвідчує необхідність реформування вітчизняної професійної підготовки

вчителя іноземної мови у відповідності з загальноєвропейськими вимогами до мовної освіти.

Аналіз стану вивчення проблеми формування у майбутнього вчителя іноземної мови поняття про стратегічну компетенцію дозволяє стверджувати, що в українській педагогічній літературі він є недостатнім хоча б з тієї причини, що широкий загал теоретиків і практиків у галузі мов лише нещодавно розпочав своє знайомство з структурою параметрів і категорій, які характеризують сучасний загальноєвропейський підхід до процесу вивчення, викладання та оцінювання мови та деталізують вимоги щодо здатності користуватися мовою в контексті міжкультурної комунікативної компетенції та щодо знань, умінь і навичок, необхідних для цього.

Для вчителів іноземної мови у нашій країні проблема здійснення комунікативного підходу при навчанні іноземної мови є актуальною вже понад 20 років. Орієнтація професійної підготовки майбутнього вчителя іноземної мови на організацію особистісно і діяльнісно спрямованого опанування учнями іншомовним спілкуванням посилилася з виходом у 2001 р. нової програми з іноземних мов для загальноосвітніх навчальних закладах, у якій необхідність формування в учнів міжкультурної комунікативної компетенції декларується як головна практична мета навчання іноземної мови. Структура комунікативної компетенції в новій шкільній програмі максимально наближена до Загальноєвропейських Рекомендацій з мовної освіти, і стратегічна компетенція відіграє в ній важливу роль поряд з дискурсивною, мовною та мовленнєвою, соціокультурною та соціолінгвістичною компетенціями [151, с. 57].

Мета і завдання навчання іноземних мов у нелінгвістичних вищих навчальних закладів відповідно до державного стандарту освіти зумовлені

тими функціями, які ця дисципліна виконує у загальній системі освіти. До них належать:

- практична функція, яка забезпечує формування комунікативної компетенції студентів (практичне володіння іноземною мовою в обмеженому обсязі як засобом спілкування у побуті та професійній діяльності);
- загальноосвітня функція, що передбачає формування у студентів елементарної лінгвістичної компетенції, знайомство із культурою країни, мова якої вивчається (країнознавча компетенція), та професійної компетенції;
- виховна функція, спрямована на формування та розвиток у студентів системи етичних цінностей [146, с. 57].

Зростаюча потреба у спілкуванні та співпраці між країнами та народами з різними мовами та культурними традиціями, вимагає суттєвих змін у підході до викладання іноземних мов у середніх загальноосвітніх навчальних закладах. Стрімкі зміни, що відбуваються в українському суспільстві, осучаснення освітньої системи, досягнення в галузі теорії та практики навчання іноземних мов ставлять українську школу перед необхідністю оновлення змісту та методів навчання іноземних мов. Саме тому Міністерством освіти і науки України було прийнято рішення про створення нової програми з іноземних мов. Знання іноземних мов є важливою передумовою для особистих, культурних, професійних та економічних контактів молоді людини. Оновлення цілей та змісту навчання тягне за собою й оновлення освітніх технологій, що розглядають навчання іноземних мов як процес особистісного розвитку учня в контексті "діалогу культур". Окреслюючи нові цілі, зміст та методи навчання іноземної мови в загальноосвітніх навчальних закладах програма відповідає проекту українського стандарту з іноземних мов, та враховує

європейський стандарт. Водночас вона не обмежує самостійність та творчу ініціативу вчителя [152].

Відповідно до цієї програми, школярі середньої школи повинні вміти продемонструвати:

- здатність ефективно використовувати іноземну мову як при спілкуванні в реальних життєвих ситуаціях, так і задля набуття і розвитку знань;

- володіння мовленнєвими вміннями (аудіюванням, говорінням, читання письмом) на загальному базовому рівні;

- знання основних синтаксичних, семантичних, граматичних та фонетичних закономірностей іноземної мови;

- здатність орієнтуватись у соціокультурних аспектах країни, мова якої вивчається, використовувати вміння, набуті під час навчання, відповідно до комунікативної ситуації;

- здатність використовувати навчальний досвід, набутий у середній школі, для подальшої самостійної роботи з метою самовдосконалення;

- здатність використовувати автентичний іншомовний матеріал з метою самоосвіти і в особистих цілях.

Вивчення іноземної мови сприяє підвищенню загальноосвітнього рівня та кваліфікації фахівців і розглядається як складовий елемент системи освіти, якому притаманні цілісність, автономність та специфіка. При всій багатоманітності мов, людство завжди прагнуло до універсального засобу спілкування.

Наприклад, майже дві тисячі років універсальною мовою порозуміння у Європі була латина. У 1887 р. лікар із Білостока Людвіг Заменгоф запропонував есперанто, яке на 60% складалося із романських і на 30% - з німецьких лінгвістичних елементів. Нині ця мова вже має словниковий запас в обсязі 15 тисяч слів, а на всіх континентах мешкають понад 4 мільйони осіб, котрі нею володіють. Були спроби створити й інші

"штучні" мови: інтерлінгва, бейсик (елементарна англійська), ідо (спрощене есперанто). Однак вони не здобули навіть такої популярності, як есперанто [153, с. 16].

Роль середньовічної латини в сучасному світі все більше виконує англійська мова, потребу вивчення якої активно стимулює розвиток новітніх інформаційних технологій, використання всесвітньої мережі Інтернету тощо. Нині англійська мова є рідною для майже 400 мільйонів осіб. Ще більше людей володіє цією мовою як другою, а в 60 країнах англійська є державною або офіційною мовою. Водночас китайською мовою володіє близько 21% населення Землі, російською та іспанською - по 6%, португальською - 4%, японською та арабською - по 3%, французькою - 2%. За останні роки іспанська мова набула значного поширення в окремих штатах США, а німецька - у країнах Центральної Європи [147, с. 10].

Сучасна "англомовність" є об'єктивною тенденцією, зумовленою геополітичними і соціально-економічними факторами, характерними для багатьох країн світу. Втім, хоча англійська і є однією з найпоширеніших мов світу, але не самою найуживанішою. Китайська, іспанська і хінді її значно випереджають. Водночас у Європі їй поки що немає рівних, хоча, за твердженням професійних лінгвістів, французька, німецька та іспанська наздоганяють її за популярністю. Це є свідченням того, що в сучасному світі вже не можна обмежитися знанням тільки однієї іноземної мови, нехай навіть такої поширеної, як англійська. Тому сьогодні досить поширеною практикою є вивчення ще однієї або кількох іноземних мов. Як правило, це французька, німецька, іспанська, італійська та ін.

Так, сьогодні французькою мовою користуються на всіх континентах земної кулі, і пишати її знанням не тільки приємно, а й корисно. Вона є однією з офіційних мов ООН і тридцяти її спеціалізованих установ з питань освіти, науки і культури. У Франції, як і в Німеччині, державна

вища освіта є безкоштовною. Вузи і наукові фонди цієї країни надають іноземцям стипендії на навчання і стажування, а неодмінною умовою їх одержання є знання французької мови. Та й у повсякденній життєдіяльності імовірність користування французькою мовою є досить високою, особливо в інженерів, які працюють в галузі інформатики, лазерних, авіаційних чи космічних технологій. А французька школа соціології просто вирує новими ідеями, знайомство з якими є необхідним для українських науковців, котрі досліджують процеси модернізації сучасного суспільства. Загалом, у царині суспільних наук Франція зараз є одним з світових лідерів. Відтак для соціологів, політологів, правознавців і філософів французька мова стала воістину необхідною. Цією мовою користуються на міжнародних наукових з'їздах і симпозіумах з психології, мовознавства, культурології, філософії, права, медицини тощо. Крім того, краса і добірність французької робить її мовою і дипломатів, і простих людей [147].

Відтоді, як російський цар Петро I "прорубав вікно в Європу", мовою ділового спілкування для Росії надовго стала німецька. Вона й сьогодні в ділових колах Європи по праву посідає друге місце після англійської. Адже Німеччина широко відома не тільки у світі автомобілебудування, а й у різних сферах бізнесу - від фінансів до фармацевтичного виробництва. На міжнародних підприємствах багато технічних документів та інструкції до устаткування складаються саме німецькою. Саме цим пояснюється той факт, що в умовах сучасних українських реалій знайти престижну роботу, володіючи тільки англійською чи французькою мовою вже не так просто. Ось чому українські студенти досить часто обирають німецьку як другу іноземну мову.

В колишньому Радянському Союзі до вивчення іноземних мов вироблялося ставлення як до "повинності", яку треба відбутися, сидячи на шкільній або університетській лаві. Усіх традиційно вчили тій або тій

іноземній мові як філологів, навантажуючи великою кількістю подробиць, більш важливих для професійного лінгвіста, ніж для користувача мови. Держава витрочала величезні кошти на багаторічне вивчення іноземних мов в системі середньої і вищої освіти, але коефіцієнт віддачі був дуже низьким. Це було пов'язано з тим, що не було потреби в іншомовному спілкуванні.

На думку фахівців, більшість випускників шкіл вміли порівняно непогано читати. Можливо, саме це й було підставою ілюзії володіння іноземною мовою "за допомогою словника". Зрештою, ще й понині не вщухають дискусії щодо питання якості знань із іноземної мови, які здобувають наші діти в школі. Можна було б додати "і студенти вузів", бо в переважній більшості вузів ця проблема існує. Все це свідчить про глибоку зацікавленість широкого загалу суспільства цією проблемою - обшири спілкування нашого суспільства зі світом останнім часом значно збільшилися, і через це нам конче необхідно володіти іноземними мовами. Запит на вивчення мов є. А проблема таки існує" [154].

За останні роки англійська мова поширилася у світі як мова міжнародного спілкування. Також у програмах майже всіх навчальних закладів англійська мова є першою іноземною. На основі цих даних можна зробити припущення, що практично кожен учень, який вивчає німецьку мову як другу іноземну, має знання, принаймні початкового рівня, з англійської мови. І ці знання уможливають швидше та ефективніше засвоєння німецької мови.

Крім того в усіх загальноосвітніх школах почали вивчати іноземні мови з другого класу (раніше всі крім спеціалізованих починали з п'ятого). Такий підхід відповідає віковим особливостям, адже дитина саме в ранньому віці краще засвоює мову, тому це має бути справжній мовний прорив у практичному володінні іноземними мовами.

Реформування іншомовної освіти в Україні є складовою процесу оновлення освітньої системи. Ці зміни пов'язані зі створенням нових освітніх стандартів, оновленням навчальних програм, змісту навчально-дидактичних матеріалів, підручників, організації навчального процесу. У Концепції навчання іноземних мов у 12-річній школі відзначено, що загальноосвітня школа повинна сформувати цілісну систему універсальних знань, умінь та навичок, а також досвід самостійності та особистої відповідальності учнів, тобто ключові компетентності, що визначають якість сучасної освіти. У новій навчальній програмі достатньо чітко виписані ключові компетенції, що виражаються в оволодінні учнями певним комплексом способів діяльності, що дозволяє людині розуміти ситуацію, досягати результатів в особистій та професійній сфері, а саме:

мовленнєва компетенція забезпечує вироблення і вдосконалення вмінь та навичок в усіх видах мовленнєвої діяльності (аудіюванні, читанні, говорінні, письмі);

мовна — засвоєння учнями системних знань про мову як засіб вираження думок і почуттів людини та формування мовних умінь і навичок;

соціокультурна — засвоєння культурних і духовних цінностей свого та інших народів; норм, які регулюють стосунки між поколіннями, статями, націями, сприяють естетичному і морально-етичному розвитку;

загальнонавчальна — формування загально-навчальних умінь і навичок учнів, опанування стратегій, що визначають мовленнєву діяльність, передусім спрямовану на розв'язання навчальних завдань і життєвих проблем.

Зазначені компетенції формують **комунікативну** компетенцію особистості [155].

Однак існує ще й другий бік проблеми, не менш важливий, ніж перший. Це – проблема організації навчання, до якої належать умови навчання; місце, кількість часу, відведеного на навчання, навантаження педагогів, студентів і багато-багато інших особливостей навчання, які визначаються керівниками освітнього процесу всіх рівнів, від яких якість навчання залежить не менше, а може, навіть і більше, ніж від вибору методології навчання. Головним є те, що планування досягнення певного рівня володіння мовою повинно суворо узгоджуватися з умовами навчання (години, планування, навантаження тощо), які залежать від керівників освітнього процесу. На жаль, у нашій країні ситуація щодо цього прямо протилежна: умови навчання визначають працівники керівних органів освіти, не зважаючи на те, що потрібно для досягнення того чи іншого рівня навчання.

Зміна соціального замовлення на володіння іноземною мовою визначає також потребу в нових підходах до мети навчання, до визначення навчального процесу як іншомовної мовленнєво-розумової діяльності, вимагає переосмислення існуючої моделі методичної концепції навчання іноземної мови у вищому навчальному закладі. Педагогічні інновації у практиці підготовки фахівців мають бути послідовно проведені у всіх формах роботи з ними і охоплювати як загально-методичні рівні навчального процесу (нові навчально-методичні матеріали, нові методи тестування, використання сучасних інформаційних і комунікаційних технологій, діалогічний метод освіти, який перетворює інформацію у знання і розуміння), так і його практичні ланки, які дозволяють об'єднувати в одноцілість теорію і підготовку безпосередньо в аудиторії, формувати різні навички, які стануть в нагоді майбутнім спеціалістам. Допомогу у цьому може надати комунікативно орієнтоване викладання іноземної мови, яке набуває зараз великого значення в роботі з новими підручниками, словниками, методичною літературою.

Виділення навчальних стратегій при опануванні іншомовною комунікативною компетенцією в окрему групу було запропоноване ще в середині 80-х років минулого століття, в якій виділяються дві групи: прямі навчальні стратегії та непрямі. До прямих навчальних стратегій відносяться:

- стратегії запам'ятовування (утворення асоціативних зв'язків, опора на візуальний та звуковий образи, повторення, застосування фізичних дій, віднаходження в пам'яті необхідної інформації);
- пізнавальні стратегії (практика, рецепція та продукування, аналіз, конструювання тощо);
- компенсаторні стратегії (використання здогадки, подолання утруднень в усному та письмовому мовленні).

До складу непрямих навчальних стратегій включаються:

- метакогнітивні стратегії (визначенні мети навчання, організація і планування свого навчального процесу, самооцінка);
- емоційні стратегії (зниження рівня стурбованості, підвищення власної мотивації, володіння емоціями);
- соціальні стратегії (емпатія, кооперація, розпитування тощо).

Виділення навчальних стратегій в окремий напрямок дослідження засвідчує важливість свідомого ставлення учнів до навчального процесу і своїх навчальних дій. Цілеспрямований розвиток учителем навчальних стратегій учнів сприяє особистісно-діяльнісному спрямуванню навчання, підвищенню рівня автономності учнів, активізації мислення [156, с. 12].

Дискусії з приводу кількості годин на вивчення іноземних мов у навчальному закладі загострилась останнім часом, бо вже для багатьох очевидно, що володіння іноземною мовою (точніше мовами) є необхідним елементом подальшої ефективної професійної діяльності,

незалежно від її виду, профілю та галузі. Традиційно у немовних навчальних закладах (тобто таких, де майбутня професійна діяльність учнів не пов'язана з лінгвістичною, філологічною діяльністю чи перекладом) на вивчення мови відводиться чотири академічні години на тиждень, тобто дві пари (чи два уроки) двічі на тиждень. Ця система склалася ще за радянських часів та й здебільшого досі не змінилася. Збільшити кількість годин складно, бо неможливо збільшувати аудиторного навантаження студентів понад встановленні норми, тобто вирішувати ці питання можливо тільки за рахунок інших дисциплін, для чого потрібно переробляти навчальні програми та освітньо-кваліфікаційні документи. Звісно, ці проблеми потребують вирішення на загальному рівні, бо з роками дискусії не слабнуть, кожний навчальний заклад вирішує питання особисто, що породжує також низку питань.

По-перше, немає жодних нормативних документів, які б регламентували рівень володіння мовою, який повинен показувати фахівець того чи іншого немовного профілю навчання, окрім критерію оцінки на іспиті, що є досить умовним. У багатьох навчальних закладах існує практика розподілу учнів та студентів на групи за рівнем володіння мовою та роботи за програмою, відповідно до цього рівня. Тобто, той, хто з самого початку погано знав мову ніколи не наздожене того, хто мав певні знання. По-друге умовність будь-яких оцінок, незалежно від того яка система оцінювання використовується – п'яти-, дванадцяти- чи шестидесятибальна. Ці пов'язано з тим, що студенти, розподілені за рівнем знань іноземної мови, працюють за програмою, яка відповідає певному рівню, а отже, і під час іспиту їм пред'являються різні вимоги, оцінка «5» у слабкій групі неадекватна оцінці «5» у середній та сильній групах [157, с. 85]. Тобто, здебільшого оцінюється не рівень володіння мовою, а старанність учня та його

знання відносно слабкішого і сильнішого в групі. При такому становищі доцільним виявляється досвід тих навчальних закладів, що намагаються визначати знання іноземної мови не оцінкою, а рівнем знань (наприклад: elementary, pre-intermediate, intermediate, supper-intermediate), для присвоєння якого потрібно виконати певні завдання, тести тощо. Але така система потребує загальної уніфікованості на рівні держави для адекватного та зрозумілого визначення рівню знання іноземних мов у додатку до диплома.

Не можна також забувати про тих, хто веде навчання мовам. Вони повинні мати постійну можливість удосконалювати свої знання, спілкуватися з носіями мови, отримувати нові учбові та країнознавчі матеріали. Мова, як відображення культури, є динамічною системою, а у сучасному мінливому світі по-перше, вже не можна викладати мову за текстами та підручниками двадцяти-тридцяти річної давнини, бо вони не відповідають ані мовленнєвому, ані соціокультурному середовищу функціонування мови, та по-друге, застарілі методи викладання та засоби оцінки знань не відповідають потребам формування сучасного фахівця, від якого насамперед вимагається мобільність та динамічність.

З 2001 року отримав розповсюдження Європейський мовний портфель, який використовує зовсім інші принципи при оцінюванні рівня володіння мовою. Він представляє собою особистий документ, який дозволяє людині продемонструвати свою мовну компетентність в різних мовах і контакти з іншими культурами, а також керує ним у напрямку вивчення інших мов [158, с. 370].

Як засіб подолання нестачі аудиторних годин для вивчення іноземних мов у будь-якому навчальному закладі можна запропонувати декілька заходів, а саме:

- проведення індивідуальних занять-консультацій викладачами (2 години на тиждень за індивідуальним графіком);
- організація студентських конференцій за фахом, але з доповідями іноземною мовою, клубів, специфічних свят тієї культури, яку мови вивчають студенти;
- ознайомлення з автентичними літературними творами, фільмами тощо;
- зустрічі з носіями мови;
- залучення до навчання ігрових методик, високо вмотивована ігрова діяльність стає основною формою реалізації навчального процесу, бо гра – не скороминущий етап становлення особистості, а важливий рівень її функціонування.

Як зазначалося вище, у більшості наукової та методичної літератури підкреслюється, що найбільш привабливою для вивчення є англійська мова. За популярністю її наздоганяють французька, німецька та іспанська мови. Це є свідченням того, що в сучасному світі вже не можна обмежитися знанням тільки однієї іноземної мови. Тому сьогодні досить поширеною практикою є вивчення кількох іноземних мов. У колишньому СРСР цей процес обмежувався. Усіх традиційно навчали однаково. Зовсім не враховувалося те, що користувача іноземної мови готувати і швидше, і дешевше, адже за наявності певних методик вже за 6–8 місяців можна домогтися пристойного результату. Тим часом переважно більшість тих, хто вивчав англійську, німецьку, французьку, іспанську (котрі домінували в навчальному процесі незалежно від потреб та інтересів громадян) слід було вчити саме як користувачів – для спілкування, читання професійної літератури тощо. Держава витратила величезні кошти на багаторічне навчання іноземним мовам в системі середньої і вищої освіти, але коефіцієнт віддачі від їх вивчення був надто низьким. Це було пов'язано з тим, що не було потреби в іншомовному спілкуванні, треба було, в

кращому випадку, вміти читати і перекладати. Крім того, не враховувалося й те, що дійсну здатність до вивчення іноземних мов мають тільки 6% населення.

Сучасний ринок праці висуває свої вимоги до якості знань і рівня підготовки фахівців до роботи в умовах ринкової економіки. Навчальним закладам нині доводиться враховувати ці вимоги в навчальному процесі. Для підприємств, наприклад, важливо, щоб випускники вузів не тільки добре володіли комп'ютерною технікою, але й знали іноземні мови, економіку, фінанси тощо. Тому володіння іноземною мовою є одним з визначальних факторів у формуванні сучасного висококваліфікованого фахівця. Для спеціалістів з вищою освітою знання іноземної мови стає як засобом отримання інформації з оригінальних джерел, так і засобом професійної комунікації [148, с. 14].

З іншого боку, сучасна економічна і технологічна ситуація в Україні така, що основними засобами навчання залишаються традиційні друковані підручники та посібники. Як вже зазначалося, надання пріоритету самостійній роботі студентів потребує переосмислення методичних і методологічних засад навчання іноземної мови та створення якісно нових посібників, які б відповідали таким вимогам: науковість, автентичність (відповідність реальній сучасній іноземній мові), системна організація матеріалу як в межах усього посібника, так і в межах його окремих структурних частин (занять), комплексне представлення мовного матеріалу, взаємозв'язок навчання з різними видами мовленнєвої діяльності, професійно-орієнтований характер [146, с. 57]. Недостатня кількість адекватних вимогам часу методичних розробок, які б залучали до навчального процесу якомога більше сучасних технологій (в тому числі й інформаційних) складає певні проблеми, особливо у середній школі, де часто немає також і відповідної матеріально-технічної бази, а викладання відбувається як і двадцять років тому, тільки за допомогою підручника.

Фактори, що допомагають переборювати труднощі у вивченні іноземних мов:

1. Добір мовного матеріалу. Головне на заняттях іноземної мови – живе слово. Зв'язний текст може бути узятий відповідно до комунікативних потреб та інтересів учня, студента і викладача. Це допоможе вирішити не тільки освітню задачу (формування лексико-граматичних і мовних навичок), але і забезпечить емоційну активізацію. Необхідно підбирати тексти актуальні і соціально значимі, особистісні ціннісні для студента, що мають високий інтелектуальний рівень матеріалу. Це створює емоційно-позитивне сприйняття іншої мови, а поряд з тим і іншої культури, формує толерантне ставлення до них.

2. Зняття емоціональної напруженості в процесі навчальної діяльності. Зняттю емоційної напруженості сприяє цілеспрямоване керування процесом навчання іноземній мові, орієнтованого не на пошуки універсального методу, а на адекватні засоби навчання в реальному навчальному процесі. Так в одному випадку ефективним буде залучення мнемосхем технічних пристроїв, моделей технологічних процесів, в іншому викладач може використовувати матеріали цікавої граматики – студенти складають тематичні кросворди, римування і т.п.

3. Фактором продуктивної діяльності викладача іноземної мови, що стабілізує внутрішню мотивацію в навчальному процесі, є забезпечення високого інтелектуального рівня матеріалу занять, активізація розумової діяльності студентів. Більш високий рівень вимог до студентів сприяє формуванню творчого відношення до досліджуваного матеріалу. Творча активність забезпечує принцип розвиваючого навчання.

4. Інтенсифікація процесу навчання іноземній мові сприяє підвищенню засвоєння. Інтенсивне навчання ґрунтується на діяльнісному і комунікативно-особистісному підходах, воно розглядає оволодіння

іншомовним спілкування у його усних і письмових формах із соціально-психологічних позицій. Це навчання може бути визначене як особливим чином організоване навчальне спілкування, у ході якого відбувається прискорене оволодіння предметом, (пізнавальне збагачення) і активний розвиток (удосконалення морально-етичне, творче і т. п.) особистості за допомогою системи керованих групових взаємодій.

5. Забезпечення індивідуальних стратегій засвоєння матеріалу студентами в прямої залежності від диференційно-психологічної компетентності педагога іноземної мови, від його вміння погоджувати зміст навчання, прийому презентації, тренування і контролю з психологічними факторами ефективності навчального процесу, індивідуальними особливостями навчальної діяльності студентів. Для забезпечення індивідуалізації в навчанні іноземній мові необхідно враховувати особливості розумової діяльності, рівень розвитку синтетичних та аналітичних операцій, інтереси і мотиви, вольові якості і багато чого іншого[145, с. 411] .

Аналіз вітчизняної та зарубіжної літератури свідчить, що в останнє десятиріччя спостерігалися переходи від абсолютизації до заперечення тієї чи іншої навчальної технології [159, с. 81] . Заперечення попереднього методичного досвіду й обіцянка швидкого та ефективного навчання іноземним мовам за допомогою комунікативних методик не привели до бажаного результату. Абсолютизація формальної граматики дала масовий продукт такого навчання: «читаю і перекладаю зі словником». Існуючі комунікативні навчальні курси доцільні, але наявний негативний чинник – безграмотне оформлення мови. Формування мовленнєвих умінь неможливе без осолодіння мовним матеріалом (фонетичним, лексичним, граматичним). Але одне лише знання мовного матеріалу не забезпечує формування мовних умінь, необхідні ще навички володіння цим

матеріалом. Етапи шляху нормативного функціонування процесу пізнання: знання, уміння, навички. Неможливо сформувати навички, не маючи знань, але знання безпорадні, якщо вони не доведені до рівня навичок.

Головне завдання вищих навчальних закладів - забезпечення держави висококваліфікованими кадрами, які здатні мислити сучасними категоріями та адекватно орієнтуватися у сучасному світі. Йдеться про формування інтелектуального потенціалу нації. Тому знання іноземних мов, знайомство із сучасним світовим досвідом у сфері їх викладання, специфічні підходи та технології у їх вивченні є важливим як для студентів, так і для викладачів вищих навчальних закладів України.

Мовні стратегії вивчаються представниками багатьох наук - філологами і лінгвістами, психологами і семіотиками, філософами і, навіть, математиками. Втім дослідження мовних стратегій, особливо у філософському контексті, практично не проводились. Це обумовлює актуальність дослідження проблеми в комплексі.

У міжнародних зв'язках України, у її зовнішній політиці можна виділити кілька основних векторів. Це відносини з найближчими сусідами - Росією та країнами СНД. Не менш важливими є співробітництво України з країнами Східної і Західної Європи та США, з країнами Далекого Сходу (Японією, Китаєм, Південною Кореєю та ін.). Усі ці напрямки зовнішньої політики актуалізують потребу знання різних іноземних мов не тільки державними посадовцями, а й громадянами України [147, с. 18].

У Європі в основному розповсюджені п'ять мов. Це англійська, німецька, французька, італійська, російська. У більшості європейських країн користуються кількома мовами. Найпоширенішою мовою ЄС є англійська (нею володіє близько 31 % громадян ЄС а для 16 % вона є рідною). 45 % населення Європи можуть брати участь у бесіді іноземною для них мовою, а з практичного погляду найдоцільнішим громадяни

«об'єднаної» Європи вважають вивчення англійської мови, потім французької та німецької [160, с. 443].

Нині в Європі характерними є дві основні лінгвістичні тенденції: підтримка етнічних і національних мов як джерел збагачення і засіб інтеграції різних країн, культур і, звичайно, мов для формування майбутнього європейського громадянства. Безперечно, окрім культурного контексту, існує ще одна спонuka вивчення іноземної мови – суто економічна. З одного боку – це потреба у кваліфікаційному і мовному, високоосвіченому персоналі; з іншого – прагнення людини до краще, інтенсивнішого життя. Саме в цьому випадку пріоритетного значення набувають проблеми освіти [161, с. 12].

Мовні стратегії у цьому вимірі постають як засіб сутнісного розуміння потреби, мети, завдань, обставин і умов їх розв'язання як з боку європейської спільноти, так і з боку України. Мова розширює контакти між людьми, забезпечує спілкування, сприяє взаєморозумінню і налагодженню міжнародних контактів. На жаль, мовні стратегії в Україні в минулі десятиріччя реалізовувались спонтанно і безсистемно. Останнє має своє історичне пояснення: обмеження мовного знання (вивчення іноземних мов) тоталітарна держава обмежувала контакти своїх громадян з цивілізованим світом, вибудовувала своєрідний бар'єр у розумінні і сприйнятті один одного, формувала на цій основі „образ ворога”, протиставляла народи, обмежувала міжнародні контакти. Подоланням означеного стану, який все ще домінує в свідомості освітянського загалу української спільноти, утвердженням установки на інтенсифікацію впровадження мовних стратегій якраз і обумовлена актуальність дослідження цих проблем [148, с. 5].

Загальновідомим є факт, що прочитання твору того чи іншого іноземного автора в оригіналі забезпечує більш глибоке розуміння не лише авторської думки, але й обставин (причин, умов), які привели до її

формування. За цим розумінням стоїть не лише можливість поглибленого діалогу між народами й культурами, але й розвиток внутрішнього духовного світу особистості, яка стає багатшою ще на один твір, ще на одну мову, ще на одну культуру. Мовні стратегії, таким чином, постають як чинник розвитку духовності людини, як людини у всій повноті її соціокультурних характеристик.

Останнє гостро ставить проблему толерантності як поваги до чужих цінностей, а ще більше - як позиції, що припускає розширення кола особистих ціннісних орієнтацій за рахунок позитивної взаємодії з іншими культурами. Толерантність в своїй основі – це процес збагачення новим культурним надбанням, соціальним досвідом. Активна моральна позиція і психологічна готовність до терпимості – основні компоненти поняття толерантності. Природно, що ці компоненти не виникають на порожньому місці, і не є – як і будь-яка соціальна якість – уродженими. Отже, й активна моральна позиція разом із психологічною готовністю формуються, стимулюються (насамперед – "зсередини") і корегуються. Метою формування даних соціально-психологічних якостей є позитивна взаємодія з людьми інших культур, поглядів, позицій, орієнтацій [148, с. 9].

З цих позицій толерантність є повага, прийняття і висока оцінка розмаїтості світових культур, форм самовираження і способів людського буття. Таким чином, за своїм змістом толерантність, не будучи синонімом терпимості, стає цільовим устремлінням, спрямованим проти будь-якої ксенофобії, і сприяє запобіганню конфліктів у світі. У своїх проявах толерантність змінює форми в суспільстві і державі і може бути політичною, соціальною, релігійною, культурною, етнічною й економічною. Саме з цієї причини сьогодні важливо зрозуміти, що необхідно розвивати одночасно усі форми толерантності у всіх пластах суспільства для того, щоб пізніше не шкодувати про втрачені можливості.

Як універсальний засіб міжлюдської комунікації, засіб спілкування, мова виконує освітню, розвивальну, гуманістично виховну, людинотворчу функцію. Природні особливості особи вихованця проявляються у мовленнєвій діяльності по-різному. Вони прямо залежать від соціальних умов і професійних обов'язків людини, що вимагає необхідність вирахування індивідуально-особистісних можливостей вихованця. Суть педагогічних шляхів з формування мовленнєвої культури студентів з урахуванням індивідуально-особистісного підходу полягає в тому, щоб урахування індивідуальних можливостей могло проявлятися у соціальному його статусі. Для цього сам студент потребує певного впливу з боку викладача для того щоб мати:

- чітке визначення місця та значення мовленнєвої культури особистості у приватному житті, в сфері професійної діяльності, під час спілкування;
- конкретні приклади важливості мовленнєвих умінь у досягненні успіхів у розв'язанні ділових проблем;
- можливість опанувати найважливішими вміннями мовленнєвої культури.

Розв'язання визначених завдань здійснювалось нами через використання простої системи педагогічних засобів, якими можна вважати такі як:

А) аналіз уривків із художніх текстів з погляду культури мовленнєвих особистостей, що забезпечують значний вплив на читача, слухача, виконавця;

Б) порівняння різних мовленнєвих засобів з погляду ефективності впливу на співрозмовника;

В) вправлення у виборі нюансів у звучанні голосу, темпу, динаміки;

Г) індивідуальні заняття з артикуляції, дикції, дихання (на конкретних педагогічних та художніх текстах) [162, с. 337].

Завдяки мові здійснюється формування людини як особистості, а через оволодіння розмаїттям мов – сприйняття нею інших як собі рівних особистостей. Мова, таким чином, об'єднує людей, а разом з ними – об'єднує народи, допомагаючи їм розпізнати себе як однакових і одночасно як індивідуальних, особливих [148, с. 12].

Вона виконує такі функції: а) інтегруючу – мова об'єднує людей, створює в них відчуття групової єдності, групової ідентичності і, отже, сприяє перетворенню населення в суспільство; б) організуючу – мова виступає засобом планування, мобілізації зусиль, адекватної передачі волі від одних структур суспільства до інших; в) регулюючу – мова забезпечує здатність підтримувати і відтворювати високу інтенсивність внутрішніх зв'язків, якими поширюються інтелектуальні й моральні імпульси, що пронизують суспільство. Ці функції мова найуспішніше поєднує тільки тоді, коли вона витворена даним суспільством, пристосована саме до його менталітету, до його умов існування, і стала спільним надбанням для всіх його членів.

У сучасній методичній літературі розрізняють чотири основних підходи, тобто стратегії, у навчанні іноземної мови: біхевіористський, інтуїтивно-свідомий, свідомий, комунікативний. Останній передбачає органічне об'єднання свідомих і підсвідомих компонентів у процесі навчання іноземних мов, тобто засвоєння правил оперування іншомовними моделями відбувається водночас з оволодінням їх комунікативно-мовною функцією. Оволодіння засобами спілкування спрямоване на її практичне використання у процесі спілкування [159, с. 82].

В існуючих умовах домінування словесно-логічного способу пред'явлення навчально-мовленнєвого матеріалу здебільшого за підручниками, ознайомлення з країнознавчим матеріалом відокремлено від вивчення мови, завдяки чому знижується ефективність процесу вивчення іноземної мови. Тому необхідно звернути увагу на самі засоби навчання

іноземної мови та прийоми роботи на заняттях, за допомогою яких можна викликати у студентів інтерес до іншомовної діяльності. Саме використання автентичних художніх текстів та відеофільмів в навчальному процесі дає наступні переваги: моделювання іншомовного середовища, наближення до реального буття; проведення навчання на основі природного звукового мовлення із зображенням екстралінгвістичних рис і способів їх реалізації; встановлення асоціативних зв'язків за допомогою полісенсорного сприймання; навчання спілкування на основі взаємозв'язку лінгвістичного, комунікативного та екстралінгвістичного факторів, що є основою для імітування; використання певним чином емоційно-мотиваційного фактора при навчанні іноземної мови. Питання полягає в тому, як активізувати, стимулювати пізнавальну діяльність студентів на заняттях за допомогою, наприклад, відеофільмів, як зробити таку діяльність свідомою, цілеспрямованою, як використовувати цей потенціал найбільш ефективним шляхом [163, с. 389].

Мотивацією щодо вивчення іноземних мов слугує професійна потреба студента стати висококваліфікованим фахівцем з умінням спілкуватися іноземною мовою та здобувати інформацію з новітньої зарубіжної літератури. Тому однією із особливостей цієї навчальної дисципліни в вищих навчальних закладах є її професійно-орієнтований характер.

Специфіка дисципліни "іноземна мова" полягає у тому, що домінуючим компонентом змісту навчання іноземної мови є не основи наук, а способи діяльності — навчання різних видів мовної та мовленнєвої діяльності: мовлення, аудіювання, читання, письма. Згідно з психологічною теорією діяльності, навчання будь-якого виду діяльності здійснюється у процесі її реалізації. В основі формування умінь з будь-якого виду іномовної мовленнєвої діяльності лежать слухомоторні навички. Тому пріоритет у навчанні іноземних мов має належати

виконанню вправ усного характеру. У цьому полягає як специфіка дисципліни, так і основна складність викладання іноземних мов, особливо, при формуванні навичок мовлення. Специфіка навчальної дисципліни "іноземна мова" — формування комунікативної компетенції — потребує пріоритету інтерактивних засобів навчання для індивідуальної або групової роботи студентів [164, с. 118].

В кінці минулого століття у світі поширився так званий комунікативний підхід до вивчення іноземних мов, в якому основний акцент зроблено на комунікативній функції мови. З огляду на це, методологія вивчення іноземних мов повинна спиратися на мовленнєву діяльність, витлумачену як засіб комунікації, як об'єкт і мета навчання. Тобто акценти переносяться з мовного матеріалу (лексика - граматики) на діяльність. Наші діти володіють мовним матеріалом, але не володіють мовою, тобто мовленнєвою діяльністю. Тому, потрапляючи в іншомовне середовище, вони не можуть спілкуватися, аж поки самотужки не опанують мовленнєву діяльність.

Мовленнєва діяльність об'єднує й мову, й мовлення в один об'єкт навчання. Але тим часом, як мова має своє матеріальне втілення (граматичні, лексичні, фонетичні засоби), мовлення - це віртуальне поняття, яке повинно виявитися в процесі формування та формулювання думки. При цьому мовлення використовує мову як соціально вироблений інструмент, формуючи й формулюючи думку мовними засобами. Мова й мовлення - різні поняття, але існують вони одне в одному. І хоча мова та мовлення є двома різними системами (перша - фізична, друга - процесна), у навчанні вони об'єднуються - через мову (мовні засоби) в процесі мовлення (формування й формулювання думки). Це означає, що в процесі мовленнєвої діяльності відбувається одночасне, паралельне вивчення й мовної системи (мовного матеріалу), й мовлення. Звичайно, набагато легше навчати просто мові, тобто мовному матеріалу, що, на жаль,

переважає у нас і в підручниках, і в практиці вивчення іноземних мов у різних освітніх закладах. Тому приділення належної уваги мовленнєвій практиці виявляється нагальною потребою сьогодення [147, с. 19].

Мовленнєва діяльність та мовленнєва практика найтісніше пов'язана з поняттям культури, а вивчення іншої мови зумовлює зіткнення з іншою культурою. Тому саме під час цього процесу ми стикаємося з необхідністю формування толерантності, що найбільш ефективно відбувається під час навчання та культурно-ознайомчої практики під час навчання. Для пояснення цього процесу звернемося до наукового визначення поняття «толерантність».

Поняття «толерантність» розглядається в еволюційно-біологічному, етичному, політичному, психологічному і педагогічному контекстах. Залежно від контексту смислові відтінки цього поняття різні. Ці поняття походять від латинського дієслова *tolerare* «зносити, витримувати, терпіти, виявляти стійкість, витривалість». Міжособистісна взаємодія, яка побудована відповідно до принципу толерантності, передбачає не тільки дотримання відповідних поведінкових правил, але й переконаність особистості. М.Ю. Бабій вбачає особливу аксіологічну значущість толерантності як вияву самообмеження особистості в тому, що це суб'єктивно-особистісне добровільне обмеження [165].

Г.Д. Дмитрієв розглядає толерантність в основному як раціональну реакцію людини, рівень якої залежить від знань і особистісного досвіду [166]. Однак це не означає, що інтелектуальність та освіченість посилює та гарантує толерантність. Нетерпимість, особливо в її найвитонченіших і доктринальних формах, найчастіше є результатом зусиль інтелектуалів. Основними причинами нетолерантності дітей та молоді є нерозвиненість вміння аргументувати свою точку зору, відстоювати свою позицію мирним, неконфліктним шляхом, відсутність знань багатьох культур, яке породжує страх, агресивність, дискомфорт; наявність засвоєних від

дорослих, друзів, із засобів масової інформації негативних стереотипів; відсутність умінь контролювати свої емоції [167, с. 614].

Розуміння поняття толерантності неоднозначне в різних культурах, воно залежить також від історичного досвіду народів. В українській мові існують два слова зі схожим значенням толерантність і терпимість. У деяких джерелах толерантність визначається як «терпиме ставлення до чужих думок, які не збігаються з власними, позицій, вірувань» [168], але слід зауважити, що інтерпретація толерантності як терпимості є звуженою. А. Г. Асмолов у своєму дослідженні «На шляху до толерантної свідомості» наводить спектр значень перекладу терміна *tolerance* з англо-російського психологічного словника: набута стійкість; стійкість до невизначеності; етнічна стійкість; границя стійкості (витривалості) людини; стійкість до стресу, до конфлікту, до поведінкових відхилень. Науковець робить висновок, що найповнішим є розуміння сутності поняття «толерантність» як стійкості особистості до конфліктів [169, с. 225].

Таким чином, у науковій літературі поняття «толерантність» розглядається, передусім, як компонент життєвої позиції зрілої особистості, яка має сформовану систему цінностей та інтересів і готовність їх захищати, але одночасно з повагою ставиться до позиції і цінностей інших людей, прагне зрозуміти їх, свідомо відмовляється від домінування чи насильства, визнає багатомірність і різноманіття людської культури, норм, вірувань. Толерантне ставлення особистості виявляється у повазі до інших, визнанні рівності людей [167, с. 617].

Толерантність складає важливий компонент життєвої позиції зрілої особистості. Для успішного формування толерантних установок на рівні особистості важливо розуміти відмінність між толерантною та інтолерантною особистостями. Інтолерантна особистість характеризується уявленнями про свою виключність, прагненням переносити відповідальність на оточення, високим рівнем тривожності, потребою у

порядку, бажанням сильної влади. Толерантна особистість відрізняється добрим знанням себе та визнанням інших, здатністю до емпатії[158, с.369].

Зауважимо принагідно, що документи міжнародних конвенцій і хартій у справах культури наголошують на збереженні і захистові культурних особливостей народів та націй усіх країн як невід'ємній умові прогресу і розвитку всього людства. Саме спадщина завжди була могутнім світоглядним і виховним опертям суспільства у педагогізації процесу навчання молоді, тому без опертя на культурну спадщину жодне сучасне суспільство не збудує собі успішного майбутнього. І не враховувати це сьогодні у навчальному процесі неможливо. Надійність розбудови державної незалежності, міцної і самобутньої України, розвиток її демократичних економічних і правових відносин та міжнародний авторитет безпосередньо залежать від повноцінного розвитку національної культури та від нашого вміння правильно скористатися культурними здобутками минулого. Разом з тим, ми свідомі того, що інтеграційні процеси континентального і світового обсягу неможливо здійснити засобами традицій тільки однієї культури, якою б розвиненою вона не була. Отже, щоб інтегруватись і не зникнути, не нівелюватись за єдиною моделлю, треба зберегти та примножити розмаїття культурного досвіду [170, с. 44].

Дослідження проблем формування установок толерантної свідомості учнівської молоді дає змогу виділити основні напрями формування установок толерантної свідомості учнівської молоді. До них належать: ознайомлення учнів не тільки з відомими визначеннями, а й різними нюансами цього складного терміна, розкритті поняття «толерантна» та «інтолерантна» особистість, сприяння пізнанню соціально-психологічних якостей особистості та формуванню гуманістичної спрямованості, навичок ефективної взаємодії з іншими людьми, ознайомлення з методами самовиховання духовних, моральних якостей особистості.

Принципово важливим вважається врахування факту формування європейського і світового культурного простору в аспекті прийняття певних засад і норм збереження і охорони культурного спадку, захисту культурної ідентичності великих і малих народів, поваги до прав людини на отримання освіти високої якості, щоб разом формувати засади високого гуманізму й поваги до культур всього людства, який нереально вберегти без збереження нашої спільної спадщини – Природи, що терпить все більшого свавілля від агресивного людського втручання.

Мові належить особлива роль не тільки у сфері освіти, а й у загальному залученні до культури, духовних, моральних та інтелектуальних цінностей та традицій. Певне, мова є не тільки засобом комунікації, а й ключем, який дозволяє увімкнути закодовані у культурі сакраментальні значення [171, с. 3].

Необхідність уникнення соціальних конфліктів, особливо на міжнаціональному ґрунті, питання формування міжкультурного порозуміння висувають на перший план цінності полікультурної освіти. Сьогодні прийнято вважати, що найадекватнішим, принципово кращім рішенням досягнення гармонії в міжетнічних відносинах є слідування принципам мультикультуралізму. Мультикультуралізм – це протилежність монокультуралізму, заперечення фундаменталізму. Мультикультуралізм виходить за межі безкінечних тверджень щодо небезпеки етнічної асиміляції і відходить від ілюзії культурної фрагментарності. Механізм, завдяки якому мультикультуралізм долає асиміляцію та фрагментарність, працює завдяки дотриманню двох правил: вільного, нічим не обмеженого самовиявлення кожної з культур і відкритої взаємодії різних культур. Реалізацію принципу мультикультуралізму в педагогіці є вирішення завдань полікультурної освіти [172, с.47]. Перед системою освіти ставиться завдання розвитку культурної толерантності між представниками різних соціокультурних груп. Педагоги повинні вирішити завдання виховання у

своїх учнів здатності реагувати на культурні відмінності не стільки емоційно-імпульсивно, скільки раціонально, створювати бажання пізнавати різні культури та терпимо відноситися до тих, хто є представником іншої культури. Педагоги впевнені, щоб йти до досягнення цих цілей через освіту, необхідно надати полікультурності та поліетнічності статусу одного з важливих дидактичних принципів в ряду таких, як науковість, системність, послідовність, зв'язок навчання з життям та інші [173, с. 47]. Серед важливих завдань, які ставляться перед освітою в нових соціокультурних умовах в Україні, особливу місію відводять гуманітарній підготовці, одне з завдань якої в сучасному світі – формування у підростаючих поколінь культурологічного світовідчуття, мудрого ставлення до культурного розмаїття.

Закономірно виникає необхідність відображення в навчальних планах і програмах таких напрямів педагогічної діяльності, як виховання у студентів зацікавленості і поваги до культур народів світу розуміння загальнолюдського і специфічного в цих культурах, виховання поваги до глобальних, загальносвітових подій, розуміння їх характеру і наслідків для долі народів світу, розвиток навичок системного підходу до вивчення світових процесів, виховання визнання рівноправними різних поглядів на світові події та явища. У виконанні цього завдання ведучу роль може відігравати вивчення іноземних мов, особливо у той його частині, яка стосується мовленнєвої практики, спілкування з носіями мови, знайомства з автентичними джерелами, культурно-ознайомчої практики.

Окрім того, культурно-ознайомча практика може бути виражена у розвитку такого напрямку як лінгвокраїнознавство, де вивчення мови тісно пов'язане із країнознавством. Будь яка культура існує в системі координат ,де вертикальна вісь – типи культур, що розрізняються за суб'єктом (глобальна, національна, корпоративна та інші субкультури), а горизонтальна вісь – елементи самої культури ,неважко помітити, що

кожне перехрестя нагадує айсберг, де є видима (експліцитна) і невидима (імпліцитна) частини. Видима частина айсбергу – це те, що можна спостерігати на всіх щаблях вертикалі культури. Так, у національній культурі це артефакти, національна архітектура, звичаї, традиції, національний характер, релігійні обряди, політичний устрій, тощо. У корпоративній культурі це стиль комунікації, форми управління, ділове ставлення до часу, традиції організації, зовнішній вигляд працівників тощо. В індивідуальній культурі це знову ж таки артефакти, що оточують людину і свідчать про її соціальний статус, сімейні традиції, індивідуальний стиль поведінки, зовнішній вигляд, стиль мовленнєвої комунікації [174, с. 79]. Неважко помітити, що на кожному щаблі розглянутої вертикалі елементи повторюються, але тенденція іде від загального до особливого, індивідуального, та всі ці елементи можуть бути опановані в процесі навчання іноземної мови та культури. Невидима частина айсбергу повністю складається з нематеріальних, духовних елементів. Це духовні цінності (нації взагалі, або індивіда), менталітет (дедуктивне або індуктивне мислення), характерні для даного сегменту соціокультурного простору (наприклад: стиль ведення бізнесу, загальний світогляд, суспільно-політичні погляди, манера поведінки у звичайних та екстремальних ситуаціях тощо). Тобто те, що в процесі соціалізації засвоює індивід – представник даного соціокультурного середовища.

В основі лінгвокраїнознавства лежать дані, відомі всім представникам мовної спільноти, так звані «фонові знання», безумовно актуальні в масовій повсякденній свідомості та принципово відмінні від наукових знань, що складають курси фундаментальних наук. Фонові знання – це обопільне знання реалій комунікантами, що є основою мовного спілкування. Існує певна класифікація фонових знань:

- загальнолюдські знання;
- регіональні відомості;

- відомості, які мають тільки члени локально (мешканці даної місцевості) чи соціально замкнутої групи – в мовному плані це відповідає територіальним та соціальним діалектам;
- відомості, які мають тільки члени певного мікро колективу – такого, як сім'я, учбова чи виробнича група та ін. [175, с. 24]

Наявність збіжних фонових знань загальнолюдського чи регіонального характеру дозволяє учасникам комунікації в якійсь мірі розуміти один одного, але тільки володіння країнознавчими фоновими знаннями дозволяє їм досягати повного порозуміння. Ці фонові знання включають систему світоглядних поглядів, які панують у цьому суспільстві, етичних оцінок, естетичних смаків, норми мовленнєвої та не мовленнєвої поведінки, а також більшу частину знань, якими володіють усі члени суспільства [176, с. 450]. Ось чому навчання країнознавчим фоновим знанням, тобто національно-культурному компоненту мови, має бути невід'ємною частиною навчання іноземним мовам. Воно не менш важливо, ніж навчання мовним засобам. Досягти певного рівня опанування фоновими знаннями можливе за умов заглиблення не тільки в мовне середовище, а й у соціокультурне, що дуже важливе підчас проходження культурно-ознайомчої практики.

З точки зору навчання культурі паралельно з навчанням мові виділяються такі чотири аспекти культури:

- Естетичний аспект (перш за все, література, а також кіно, музика, засоби масової інформації. Такі виявлення культури часто бувають, джерелом інформації про культуру в її інших аспектах).
- Соціологічний аспект (сім'я, між особові стосунки, економічні умови, праця та відпочинок, традиції та організації. Ця область видається доволі широкою, так що лише найяскравіші її компоненти можуть бути відібрані до програми навчання).

- Семантичний аспект (поняттєва система, яка міститься у мові, та яка визначає наше сприйняття дійсності і наші процеси мислення).
- Прагматичний (соціолінгвістичний) аспект (фонові знання та норми спілкування, які, доповнюючи знання мовного коду сприяють успішній реалізації процесу комунікації [177, с. 21]).

Однак подібні схеми непросто реалізувати на практиці: вони потребують значних обсягів фактичної інформації, володіння якою навряд чи можна очікувати від викладача при відсутності детальних допоміжних матеріалів. Тому схему можна уявити у більш узагальненому вигляді, який все ж таки відповідає вимогам навчання іноземній мові:

- інформаційна культура: інформація про суспільство, його історію, географію, його героїв та антигероїв, яка відома пересічному освіченому представникові цього суспільства;
- поведінкова культура: типи поведінки, погляди, цінності, розмовні формули та кінетика;
- досягнення культури: загальноприйняті знання про художні та літературні твори та ін. [176, с. 452]

При визначенні рамок наявності культурного компонента в навчанні іноземним мовам необхідно пам'ятати про взаємозв'язок мови та культури, мови та суспільства. В додаток до володіння мовним кодом та загальними відомостями з історії, географії, творів мистецтва суспільства, що розглядається, необхідно якомога більше наблизити того, хто вивчає мову до носіїв цієї мови їх способом життя, їх думками.

В останнє десятиріччя формується характерна тенденція до посилення комунікативної спрямованості навчального процесу – його наближення до реального процесу спілкування. Комунікативний підхід орієнтований на організацію процесу навчання адекватного процесу реального спілкування завдяки моделюванню основних закономірностей мовленнєвого спілкування. У процесі навчання за комунікативними

методами учні набувають комунікативної компетенції – здатності користуватись мовою залежно від конкретної ситуації. Вони навчаються комунікації в процесі самої комунікації відповідно усі вправи та завдання повинні бути комунікативно виправленими дефіцитом інформації, вибором та реакцією. Найважливішою характеристикою комунікативного підходу є використання автентичних матеріалів, тобто таких, які реально використовуються носіями мови. Мовленнєва взаємодія учнів інколи, хоч і не завжди, проходить за співучастю викладача в найрізноманітніших формах: парах, тріадах, невеликих групах, з усією групою. З самого початку учні оволодівають усіма чотирма видами мовленнєвої діяльності на понадфразовому і текстовому рівнях при обмеженому використанні рідної мови. Об'єктом оцінки є не тільки правильність, але й швидкість усного мовлення чи читання [178, с. 302] .

Соціокультурна компетенція визначає успіх спілкування спеціалістів з представниками іншомовної культури, дозволяє їм почувати себе комфортно в іншомовному середовищі. Незнання деяких моментів спілкування (стиль спілкування, зовнішній вигляд, вміння знаходити контакт з аудиторією) може викликати такі наслідки як втрата контракту, або ж, навіть, втрату партнера. Тому, соціокультурна компетенція може допомогти майбутнім спеціалістам в подоланні культурних бар'єрів[179, с. 46].

В педагогічному процесі важливо створити такі умови, в яких учні починають співвідносити себе не тільки зі своєю, але й іншими культурами, відчувати симпатію, прагнення знайти засоби взаємодії, бажання співтовариства з людьми. Взагалі багатомовність соціуму благотворно впливає й на рівень його толерантності. Дослідження, що проводилися в Україні ствердили більш низький конфліктний потенціал респондентів, що вільно володіють принаймні двома мовами – російською та українською [180, с. 241] .

ВИСНОВКИ

На основі детального аналізу наукової літератури з проблеми дослідження уточнено поняття толерантність; доведено, що толерантність є характеристика способу і стилю світогляду та життєдіяльності людини, своєрідною світоглядно-культурною установкою, зміст якої охоплює собою здатність особистості терпеливо сприймати не співпадаючі з власними поглядами та стилем життя висловлювання думок, позицій та поведінку інших людей, здатність до спілкування з ними, витримувати несприятливі впливи, знаходження компромісної позиції, налагодження співпраці.

Доведено, що в умовах глобалізації, інформаційної революції, активізації міграційних процесів, розгортання демократичних процесів та інтенсифікації спілкування людей у відкритому суспільстві формування такої характеристики є необхідною умовою підготовки людини до життя; без такої здатності соціальні суперечки можуть розростатись до рівня конфлікту й вирішуватись далеко не демократичним чином. Особливе значення формування толерантності має для молоді та студентів, життєдіяльність яких характеризується високим рівнем мобільності, міжкультурних контактів і комунікацій, міжнародних зв'язків та стосунків.

Серед основних чинників формування толерантності студентської молоді (культурні зв'язки, академічна мобільність, активізація інформаційного обміну та міграційні процеси), особливе значення належить мовним стратегіям – особливим навчальним технологіям, що забезпечують володіння іноземними мовами, і на цій основі забезпечують розуміння студентами з різних країн світу одне одного, виховують повагу, формують таку рису характеру (чи світогляду), як толерантність.

Дослідження засвідчило, що у сучасних вітчизняних концепціях навчання іноземна мова розглядається як відображення культури українського народу, як оволодіння іншомовною культурою і як засвоєння

світових духовних цінностей. А наявне соціальне замовлення передбачає не тільки формування у студентів, що вивчають іноземну мову, необхідних іншомовних навичок і вмінь, але й ознайомлення через мову з культурою певної країни, її традиціями, історією та сучасністю. Отже, сучасні мовні стратегії мають бути спрямовані насамперед на реалізацію остаточних цілей вивчення іноземних мов, а саме – на навчання спілкуванню, а відтак і формуванню толерантності студентів. Адже без прищеплювання сучасним студентам норм адекватної мовної поведінки неможливо підготувати їх до іншомовного спілкування і сформуванню належних комунікативних здатностей.

Вивчення дієвості основних чинників формування толерантності дозволило встановити, що толерантне сприйняття людини безпосередньо залежить від її розуміння, пізнання особливостей її культури, характерних рис особистості, традицій, на яких вона сформована. Без знання мови забезпечити подібне не лише важко, але й у повному обсязі неможливо. За посередництвом перекладу (чи перекладача) можна досягти лише поверхневого розуміння. Глибинні ж пласти особистості залишаються за межами досягнення. Мова, і тільки мова виявляється тим єдиним засобом, що зближує людей, забезпечує безпосереднє спілкування людей та їх співробітництво.

Встановлено, що інноваційний характер процесу покращення якості спілкування між європейцями з різною мовою та культурним підґрунтям засвідчує необхідність реформування вітчизняної професійної підготовки вчителя іноземної мови у відповідності з загальноєвропейськими вимогами до мовної освіти. Аналіз стану вивчення проблеми формування у майбутнього вчителя іноземної мови поняття про стратегічну компетенцію дозволяє стверджувати, що в українській педагогічній літературі він є недостатнім хоча б з тієї причини, що широкий загал теоретиків і практиків у галузі мов лише нещодавно розпочав своє знайомство з структурою параметрів і категорій, які

характеризують сучасний загальноєвропейський підхід до процесу вивчення, викладання та оцінювання мови та деталізують вимоги щодо здатності користуватися мовою в контексті міжкультурної комунікативної компетенції та щодо знань, умінь і навичок, необхідних для цього.

Підсумки проведеного дисертаційного дослідження можуть бути використані у подальшій теоретичній розробці проблем формування високих моральних і світоглядних характеристик молоді та студентів, їх духовної культури. Розкриття в дисертації специфіки феномена толерантності як елемента гуманітарної культури, що базується на загальнолюдських пріоритетах та цінностях, визначає параметри застосування цього поняття як у сфері теоретичного, зокрема, гуманітарного знання, так і в галузях практичної діяльності - культуротворчій, політичній, педагогічній, філософсько-освітній, виховній тощо. Висунуті та обґрунтовані в дисертаційному дослідженні ідеї і положення можуть бути використані не тільки в межах філософського знання, а всією системою сучасного науково-теоретичного пізнання - в галузях культурології, педагогіки, виховної роботи, а також у спецкурсах з проблем культури, філософської антропології, нормативних курсах філософії тощо.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Мацковский М. Толерантность как объект социологического исследования // Век толерантности: Научно-публицистический вестник. – М., 2001. – С. 97-98.
2. Хомяков М. Б. Толерантность как социокультурная проблема//Толерантность и ненасилие: Материалы Зимней школы, Екатеринбург, янв.-февр. 2000 г. – Ч. 2. – Екатеринбург, 2000. – С. 8.
3. Абельс Х. Интеракция, идентичность, презентация // Введение в интерпретативную социологию. – СПб.: "Алтейя", 2001.
4. Золотухин В. М. Толерантность як принцип поведения // София: Рукописный журнал Общества ревнителей русской философии. – Выпуск 5. – 2002. – С. 5.
5. Meadows D. Et al. The Limits to Growth. – N.Y., 1972.
6. Мчедлов М.П., Ойзерман Т.И. Толерантность. – М.: Республика, 2004. – 414 с.
7. Дробижева Л.М. Проблемы этнической толерантности в условиях роста этнического самосознания народов Российской Федерации // Толерантность в общественном сознании России – М.: Центр общечеловеческих ценностей. – 1998. – С. 46.
8. Григорьев С.И. Смена научных картин мира и социология // Социс. – 2000. – № 9. – С. 13 – 22.
9. Хайдеггер М. Что такое метафизика? // Бытие и время. – М., 1999. – С. 124–157.
10. Бранский В.П. Теоретические основания социальной синергетики // Вопросы философии. – 2000. – № 4. – С. 121.
11. Логинов А. В. Толерантность: от понятия к проблеме // Вестник Уральського міжрегіонального інституту суспільних відносин – Екатеринбург, 2002. – № 1. – С. 8.

12. Петров В.Н. Миграционная составляющая этнических конфликтов и проблема толерантности // Социальный порядок и толерантность. – Краснодар, 2002. – С. 83.

13. Бистрицкий С. Конфлікт культур і філософія толерантності // Ідея культури: виклики сучасної цивілізації. – К.:«Альтерпрес», 2003. – С. 14.

14. Солдатова Г.У. Психология межэтнической напряженности. – М., 1998. – С. 39.

15. Тишков В.А. Этничность, национализм и государство в посткоммунистическом обществе // Вопросы социологии. – 1993. – № 1, 2. – С. 47–48.

16. Бабій М.Ю. Толерантність: теоретичні та практичні засади // Українське релігієзнавство. – 1996. – № 4. – С. 26–29.

17. Ясперс К. Смысл и назначение истории. – М., 1991. – С. 333.

18. Франк В. Человек в поисках смысла. – М., 1990. – С. 39.

19. Іщенко Ю. Філософська і соціологічна думка. – К., 1990. – № 4. – С. 54.

20. Янкилевич В. Вестник Московского университета. – Серия 7. Философия. – М., 1996. – № 1. – С. 35.

21. Путилова Л.М. Метафізика толерантности как антропологической критерии родовой и индивидуальной идентичности человека // Вестник Волгоградского университета. – Сер. 7. – Вып. 2. – 2002. – С. 36.

22. Праворотова Т.А., Говир Т. Недоверие как практическая проблема // Социология. – 1994. – № 3. – С. 984.

23. Nicholson P. P. Toleration as a Moral Ideal // Aspects of Toleration. Philosophical Studies / Ed. Be J. Horton and S. Mendus. L; N.Y., 1985. – P. 158–173.

24. Асмолов А.Г. Слово о толерантности // Век толерантности: Научно-публицистический вестник. – М., 2001. – С. 4.

25. Соколов В.М. Толерантность: состояние и тенденции // Социологические исследования. – 2003. – № 8. – С.49.
26. Іщенко Ю.І. Толерантність як філософсько-соціологічна проблема // Філософська і соціологічна думка. – 1990. – № 4. – С. 45.
27. Ненько І.Я., Шапіро Г.Н. Ідеологія ненасильства повинна починатися зі школи // Педагогіка толерантності. – 1998. – № 3-4. – С. 4.
28. Декларація принципів толерантності. – Педагогіка толерантності. – 1999. – № 3, 4. – С. 177.
29. Зенкова Ю.А. Стратегии толерантности в коммуникативном пространстве современного социума // Толерантность и полисубъектная реальность / Матер. межд. конф. – Екатеринбург, 2001. – С. 12.
30. Терещенко Ю. І. Толерантність як цінність загальнолюдської культури // Церква і національне відродження. – К., 1993. – С. 297.
31. Асмолов А.Г., Солдатова Г.У., Шайгерова Л.А. О значениях понятия “толерантность” // Век толерантности: Научно-публицистический вестник. – М., 2001. – С. 53.
32. Тишков В.А. О толерантности // Толерантность и согласие: Матер. межд. конф. – М., 1997. – С. 66.
33. Гудков Л.Д. Смещенная агрессия: отношение россиян к мигрантам // Вестник общественного мнения: Данные, анализ, дискуссии. – 2005. – № 6 (80). – С. 55.
34. Дробижева Л.М. Этносоциология: пройденное и новые горизонты // Социологические исследования. – 2000. – № 4.
35. Захара І. Толерантність як феномен демократичного суспільства: український варіант // Громадянське суспільство як здійснення свободи: Зб. наук. пр. – Львів, 1999. – С. 287.
36. Толерантность и коммуникация. – Томск: «Дельтаплан», 2002. – С. 4.
37. Фукидид. Історія. - Л., 1981. – С.80

38. Пісоцький В. П. Діалог і толерантність // Проблеми політичної психології та її роль у становленні громадянина Української держави: Зб. наук. пр. – К., 2001. – Вип.3. – С. 61.

39. Маркс К. Немецкая идеология. – М., 1988. – С. 453.

40. Федулова В. В. Толерантність як один з аспектів суспільно-політичної думки українських гуманістів доби відродження на Україні // Київський ун-т ім. Т. Шевченка. Вісник. Серія: Філософія. Політологія. – К., 1999. – Вип. 29. – С. 63.

41. Эко У. Пять эссе на темы этики. – СПб., 1998. – С. 26.

42. Михайленко В. И. Короткий век – длинная эпоха // Известия УрГУ. – 2001. – № 19. – С. 43.

43. Авксентьева Т. А. Толерантність у структурі моральної свідомості студентської молоді // Наукові записки / Вінницький держ. пед. ун-т ім. М. Коцюбинського. Сер. Педагогіка. – Вінниця, 2002. – Вип. 6. – Ч. 1. – С. 159.

44. Паніна Н. Національна толерантність, національний ізоляціонізм та ксенофобія в Україні // Україна – 2002. Моніторинг соціальних змін. – К., 2002. – С. 450.

45. Мацейків Т. І. Толерантність як принцип національної освіти й виховання // Теоретико-методичні проблеми виховання дітей та учнівської молоді: Зб. наук. пр. – К., 2004. – Вип.6.– Кн.1. – С. 41.

46. Шрейдер Ю. А. Этика. М., Золотухин В. М. Толерантность як принцип поведения // София: Рукописный журнал Общества ревнителей русской философии. – Выпуск 5, 2002. – С. 65. – 1998. – С. 137.

47. Шалин В.В. Толерантность (культурная норма и политическая необходимость). – Краснодар, 2000. – С. 16.

48. Хомяков М.Б. Толерантность: парадоксальная ценность // Журнал социологии и социальной антропологии. – 2003. – № 4. – С. 76.

49. Штепа О.С. Диспозиційна модель особистісної зрілості // Автореф. дис. ... канд. психол. наук: 19.00.05 – К., 2006. – 17 с.

50. Дмитриев А.В., Слепцов Н.С. Толерантность: возможности и пределы // Конфликты и миграции. – М., 2004. – С. 33.

51. Филипчук Г.Г. Общечеловеческое и этнокультурное в образовании: взгляд из Украины // Педагогика. – 2007. - № 1. – С. 15-22.

52. Балл Г.О. Парадигма діалогу і проблеми прилучення до наукової культури // Професійна освіта: педагогіка і психологія. – 1999. – № 1. – С.341.

53. Гаджиев К.С. Введение в геополитику: Учебник для вузов. – М.: Логос, 2002. – 429 с.

54. Смотровая И.А. Воспитание толерантности межэтнических отношений учащейся молодежи // Реальность этноса. Этносоциальные аспекты модернизации образования: Материалы V Междунар. научно-практ. конф. (С.-Петербург, 18-21 марта 2003 г.). – С.-Пб.: Астерион, 2003. – С. 204-207.

55. Кремень В.Г. Розвиток освіти України в контексті загальноцивілізаційних змін. Лекція для аспірантів і докторантів системи АПН України // <http://www.apsu.org.ua/doc/lecture-postgrad.doc>.

56. Науково-освітній потенціал нації: погляд у ХХІ сторіччя / Авт. кол.: В.Литвін (кер.), В. Андрущенко, А. Гуржій та ін. – К.: Навч. книга, 2004. Кн. 2: Освіта і наука: творчий потенціал державо-культуротворення. – 2004. – 672 с.

57. Калиновський В.Б. Інтеграція як важливий чинник глобалізації // II Політологічні читання “Глобалізація світу і вибір моделі розвитку сучасної України”. “Питання політології”/ Вісник Харківського національного університету ім. В.Н. Каразіна – 2003. – № 592. – С. 127–134.

58. Мантаева Э. Восточное в глобальном: столкновение или диалог? // Высшее образование в России. – 2005. – С. 124–127.

59. Півнева Л.М. Нація-держава в контексті глобалістики: деякі тенденції // II Політологічні читання “Глобалізація світу і вибір моделі розвитку сучасної України”. “Питання політології”/ Вісник Харківського національного університету ім. В.Н. Каразіна – 2003. – № 592. – С. 135–145.

60. Астахова Е.В. Глобализация и образование: позиции Украины // Проблемы і перспективи формування національної гуманітарно-технічної еліти: Збірник наукових праць / За ред. Л.Л. ТОВАЖНЯНСЬКОГО та О.Г. РОМАНОВСЬКОГО. – Вип. 4 (8). – Харків: НТУ “ХПІ”, 2004. – С. 3–12.

61. Грива О.А. Виховання особистості в полі культурному суспільстві // Проблемы і перспективи формування національної гуманітарно-технічної еліти. Збірник наукових праць / За ред. Л.Л. ТОВАЖНЯНСЬКОГО та О.Г. РОМАНОВСЬКОГО. – Вип. 1. – Харків: НТУ “ХПІ”, 2002. – С. 211–219.

62. Маркова Н. Решение проблемы формирования толерантности – условие успешной социализации // Alma Mater. – 2006. – № 2. – С. 56–58.

63. Культура мира: Программа ЮНЕСКО. – 1994.

64. Гончарук Т.О. Психолого-педагогічні підходи до формування толерантної свідомості // Проблемы і перспективи формування національної гуманітарно-технічної еліти. Збірник наукових праць / За ред. Л.Л. ТОВАЖНЯНСЬКОГО та О.Г. РОМАНОВСЬКОГО. – Вип. 1. – Харків: НТУ “ХПІ”, 2002. – С. 336–339.

65. Уткин А.И. Мировой порядок XXI века. – М.: Издатель Соловьев; Алгоритм, 2001. – 480 с.

66. Основи демократії: Навч. посібник для студентів вищ. навч. Закладів/ За заг. ред. А. Колодій. – К.: “Ай Бі”, 2002. – 684 с.

67. Лоповок Е.Г., Данилова Н.В. Жизнедеятельность в полиязычном окружении // Проблемы і перспективи формування національної

гуманітарно-технічної еліти. Збірник наукових праць. / За ред. Л.Л. ТОВАЖНЯНСЬКОГО та О.Г. РОМАНОВСЬКОГО. – Вип. 2 (6). – Харків: НТУ “ХПІ”, 2003. – С. 365–370.

68. Лукашенко И.Н., Скрипченко Л.В., Киторага В.И. Языковая компетенция как основа коммуникативной компетенции // Проблемы і перспективи формування національної гуманітарно-технічної еліти. Збірник наукових праць / За ред. Л.Л. ТОВАЖНЯНСЬКОГО та О.Г. РОМАНОВСЬКОГО. – Вип. 2 (6). – Харків: НТУ “ХПІ”, 2003. – С. 371–377.

69. Thomas A. Psychologie interkulturellen Lernens und Handelns // Thomas A. (Hrsg.) Kulturvergleichende Psychologie. Eine Einfuhrung. – Gottingen et al.: Hogrefe, 1993 b. – S. 377–424.

70. Филонов Г.Н. Теория поликультурного образовательного пространства // Педагогика. – 2006. – № 3. – С. 102–105.

71. Дьяченко М.И., Кандыбович Л.А. Психология высшей школы. – Минск, 1981. – С.337-338.

72. Поштарева Т.В. Формирование этнокультурной компетентности // Педагогика. – 2005. – № 3. – 35–42.

73. Вища освіта України і Болонський процес: Навчальний посібник / За ред. В.Г. Кременя. Авторський колектив: М.Ф. Степко, Я.Я. Болюбаш, В.Д. Шинкарук, В.В. Грубінко, І.І. Бабін. – Тернопіль: Навчальна книга – Богдан, 2004. – 384 с.

74. Глобализация и конвергенция образования: технологический аспект. Научное издание. / Под общей редакцией профессора Ю.Б. Рубина. – М.: ООО «Маркет ДС Корпорейшн», 2004. – 540 с.

75. Ніколаєнко С. Вища освіта – джерело соціально-економічного і культурного розвитку суспільства. – К.: Освіта України, 2005. – 319 с.

76. Альбах Филип Г. Глобализация и университет: мифы и реалии в мире неравенства // Alma Mater. – 2004. – № 10. – С. 39–46.

77. Радина Н. Межкультурное взаимодействие и проблемы личностного развития участников международных образовательных программ // *Alma Mater*. – 2005. – № 4. – С. 51–53.

78. Радина Н.К., Харитонов Т.С. Анализ сценариев индивидуального поведения в процессе межкультурного взаимодействия и проблема социального творчества // *Журнал прикладной психологии*. – 2004. – № 4–5. – С. 7–18.

79. Агеев В.С. Межгрупповое взаимодействие: социальные и психологические проблемы. – М.: МГУ, 1990.

80. Воробьев Н., Бессарабова И. Особенности полиэтнической среды в вузах США // *Alma Mater*. – 2005. – № 4. – С. 54–56.

81. Ким К. Культурные барьеры способствуют студенческому объединению // *Alma Mater*. – 2004. – № 3.

82. Бондарева С.К. Толерантность (введение в проблему). – М.: Изд-во Моск. Психолого-социального ин-та; Воронеж: Изд-во НПО «МОДЭК», 2003. – 240 с.

83. Абсалямова А. «Мультикультурализм»: к определению понятия // *Alma Mater*. – 2005. – № 5. – С. 21–31.

84. Bennet J. Modes of Cross-Cultural Training: Conceptualizing Cross-Cultural Training as Education // *International Journal of Intercultural Relations*. – 1986. – № 10.

85. Тайчинов В.Г. Развитие национального образования в поликультурном, многонациональном обществе // *Педагогика*. – № 2. – 1999. – С. 30–35.

86. Асманов А.Р. Воспитание любви к родине в поликультурном учебном коллективе // Проблеми і перспективи формування національної гуманітарно-технічної еліти. Збірник наукових праць/ За ред. Л.Л. ТОВАЖНЯНСЬКОГО та О.Г. РОМАНОВСЬКОГО. – Випуск 6 (10). – Харків: НТУ «ХПІ», 2004. – С. 192–198.

87. Харламов И.Ф. Педагогика. – М.: Гардарики, 1999. – 519 с.
88. Абібуллаєва Г.С. Деякі аспекти полікультурної освіти // Педагогіка і психологія. – 2006. – № 1 (50). – С. 75-84.
89. Паніна Н.В. Національна толерантність, національний ізоляціонізм та ксенофобія в Україні // <http://politicon.iatp.org.ua/tm/paninadistanc.htm>.
90. Лемківський М.В., Микитюк О.М. Історія педагогіки: Навчальний посібник. – Харків: “ОВС”, 2002. – 240 с.
91. Шейко В.М. Культура. Цивілізація. Глобалізація (кінець ХІХ – початок ХХІ сторіччя): Монографія: в 2 т. – Т.2. – Х.: Основа, 2001. – 400 с.
92. Ващенко Г. Виховання волі і характеру // Твори. Т.3. – К., 1999.
93. Культура и образование: Сб. ст. – Вып. 1 / Башк. пед. ин-т. – УФА, 1999. – 128 с.
94. Бердичевская А.Л. Современные тенденции в обучении иностранному языку в Европе // Русский язык за рубежом. – 2002. – № 2. – С. 60-65.
95. Образование: скрытое сокровище: Доклад международной комиссии по образованию для ХХІ века, представленный ЮНЕСКО. – Париж, 1997.
96. Алексеева О.В. Пріоритети й перспективи полікультурного виховання // Педагогіка і психологія. – 2004. – № 4 (45). – С. 60–62.
97. Джурицкий А.Н. Зарубежная школа: современное состояние и тенденции развития. – М.: Владос, 1993. – 356 с.
98. Белогуров А. Идея поликультурности в образовательном процессе // Высшее образование в России. – 2005. – № 3. – С. 109–112.
99. Колобова Л. Тенденции развития языкового поликультурного образования // Alma Mater. – 2006. – № 11. – С. 26–28.

100. Ковальчук Е. С. Поликультурное воспитание в современном школьном образовании в России: Дис... канд. пед. наук: 13.00.01. – К., 2004. – 166 с.

101. Громовий В. Глобальна освіта і українська школа // Шлях освіти. – 1998. – № 1. – С. 12–15.

102. Іванюк І.В. До проблеми глобальної освіти у сучасній європейській педагогіці // Відродження. – 1998. – № 5. – С. 19 – 23.

103. Кудусова А.Ш. Формирование гуманистической направленности у студентов педагогических высших учебных заведений в условиях поликультурного воспитания // Проблеми і перспективи формування національної гуманітарно-технічної еліти. Збірник наукових праць / За ред. Л.Л. Тovaжнiянського та О.Г. Романовського. – Вип. 4 (8). – Харків: НТУ “ХПІ”, 2004. – С. 274–284.

104. Грива О.А. Соціально-педагогічні технології роботи з молоддю в полі культурному суспільстві // Проблеми і перспективи формування національної гуманітарно-технічної еліти. Збірник наукових праць / За ред. Л.Л. Тovaжнiянського та О.Г. Романовського. – Вип. 4 (8). – Харків: НТУ “ХПІ”, 2004. – С. 125–131.

105. Гончарук Т.О. Психолого-педагогічні підходи до формування толерантної свідомості // Проблеми і перспективи формування національної гуманітарно-технічної еліти. Збірник наукових праць. / За ред. Л.Л. Тovaжнiянського та О.Г. Романовського. – Вип. 1. – Харків: НТУ “ХПІ”, 2002. – С. 336–339.

106. Дмитриев Г.Д. Многокультурное образование. – М.: Нар. образование, 1999. – 40 с.

107. Агадуллін Р.Р. Полі культурна освіта: методолого - теоретичний аспект // Педагогіка і психологія. – 2004. – № 3 (44). – С. 18–29.

108. Скубашевська Т.С. Мовні стратегії у формуванні міжкультурного діалогу у європейському просторі (соціально-філософський аналіз).

Автореф. дис... канд. філософ. Наук. – К.: Ін-т вищ. освіти АПН України, 2005. – 19 с.

109. Гумилев Л., Панченко А. Чтобы свеча не погасла: Диалог. – Л., 1990. – С.7–11.

110. Чічановський А.А. Толерантність культур як умова функціонування глобального інформаційного простору // Українська журналістика в контексті світової: Зб. наук. праць. – К., 2001. – Вип. 5. – С. 88–94.

111. Бахтин М. Проблемы поэтики Достоевского. – М.: Художественная литература, 1972. – 470 с.

112. Библер В. Культура. Диалог культур // Вопросы философии. – 1989. – № 6. – С. 31–42.

113. Синергетическая парадигма / Отв.ред. Л.П. Киященко. – М., 2004.

114. Сенько Ю.В. Гуманитарные основы педагогического образования. – М, 2000.

115. Швабауэр О.А. Востребованность трансформаций в структуре вузовского образования: постановка проблемы и выявление теоретико-методологических принципов // Эффективное управление университетом и развитие международного сотрудничества: Межвузовский сборник научных статей. – Омск: Изд-во ОмГПУ, 2005. – 183 с.

116. Махун С. Сергій Кримський: „Людство живе на вулкані, який зветься Історія” // День, 2003. – 30 грудня. – № 238.

117. Чужое: опыты преодоления / Под ред Р. М.Шукурова. – М.: Алетейа, 1999. – 384 с.

118. Бубер М. Я и Ты. – М.: Высшая школа, 1993. – 175 с.

119. Колосок Т. Діалог етнокультур в умовах глобалізації: культурологічний аспект // Вісник Львівського національного університету ім. І. Франка, 2002. – Вип. 8.

120. Хеффе О. Плюрализм и толерантность: к легитимации в современном мире // Философские науки. – М., 1991. – № 12. – С.16 – 28.

121. Мазурик З. Культурна політика в епоху глобалізації (контекст німецького досвіду) // К., 2000. – № 19.

122. Тер-Минасова С.Г. Язык и межкультурная коммуникация. – М., 2000.

123. Кузьмина Т.В. Подготовка учащихся средних общеобразовательных учреждений к межкультурному взаимодействию // Вестник Самарского государственного университета. – Самара, 2007. – № 1 (51).

124. Адаптація до європейського освітнього простору – стратегічний курс національної вищої освіти // Матеріали до доповіді Міністра освіти і науки України С.М. Ніколаєнка на підсумкової колегії Міністерства освіти і науки з питання „Забезпечення якості вищої освіти - важлива умова інноваційного розвитку держави і суспільства”, м. Харків 1-2 березня, 2007 рік. – Харків, 2007.

125. Пилипенко І. Не реформувати — модернізувати // Дзеркало тижня, 2003. – 13–19 вересня. – № 35 (460).

126. Лейчик В.М. Отношения между культурой и языком: общие функции // Вестник Моск. гос. ун-та. Сер. 19. Лингвистика и межкультурная коммуникация. – М., 2003. – № 2.

127. Англійська мова спеціального вжитку в Україні (ESP). Допроєктне дослідження. – К.: Міністерство освіти і науки України, 2003.

128. Митусова О.А. Лингвистический компонент модели современного специалиста // Строительство-2001: Материалы междунар. научно-практической конф. – Ростов-на-Дону: РГСУ. – 2003. – С.114-118.

129. Ніколаєва С.Ю., Шерстюк О.М. Сучасні підходи до викладання іноземних мов // Іноземні мови, 2001. – № 1. – С.50–58.

130. Вержбицкая А. Язык, культура, познание. Перевод с англ. – М.: Русские словари, 1997. – 411 с.

131. Плахута Є. Цілі мовної політики держави: українські проблеми на тлі досвіду Латвії та Білорусі // Державність української мови і мовний досвід світу. Матеріали міжнародної конференції. – К., 2000.

132. Журавський В., Кучеренко О., Михальченко М. Політична еліта України: теорія і практика трансформації. – К., 1999.

133. Исмаилов Э.Э. Сравнительно-педагогический анализ систем среднего профессионального образования Швеции и России. Диссертация на соискание ученой степени доктора педагогических наук. – Калининград, 2004.

134. Петровський В.І. Вікова психологія. –К., 1983.

135. Скалкин В.Л. Обучение диалогической речи (на материале английской речи): Пособие для учителей. – К.: Радянська школа. – 1989.

136. Склярєнко Н.К. Сучасні вимоги до вправ для формування навичок і вмінь // Іноземні мови, 1999. – № 3 – С.3–8.

137. Петровская Л.А. Компетентность в общении. Социально-психологический тренинг. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1989.

138. Пассов Е.И. Коммуникативный метод обучения иноязычному говорению: Пособие для учителей иностранных языков. – М.: Просвещение, 1985.

139. Тишков В.А. Реквием по этносу. – М., 2003.

140. Бистрицький Є. Конфлікт культур і філософія толерантності. – К., 2002. – № 25.

141. Фурсова Н.В. Воспитание толерантности молодежи в условиях поликультурного образования // Международная научно-практической конференция «Социализация детей и молодежи: опыт, теория, практика, перспективы». – М., 2002.

142. На пути к коммуникативной компетенции // Независимая газета, 2000. – 6 июня.

143. Рубинштейн С. Л. Основы общей психологии / С.Л. Рубинштейн. – СПб.: Питер-ком, 1999. – С. 382.

144. Овчинников М. Знання – больовий нерв філософської думки / Вісник НАН України. – 2001. – № 12. – С. 18.

145. Зеленін Г.І. Система факторів, що детермінують мотивацію студентів з вивчення іноземної мови // Проблеми та перспективи формування національної гуманітарно-технічної еліти: Зб. наук. праць / За ред. Л. Л. ТОВАЖНЯНСЬКОГО, О. Г. РОМАНОВСЬКОГО. – Вип. 5 (9). – Х.: НТУ «ХП», 2004. – С. 406 – 416.

146. Хоменко Л.О. Досвід розробки методів дистанційного навчання іноземних мов у НАУ/ Л. О. Хоменко, О. Ю. Балалаєва // Наукові доповіді національного аграрного університету. – Вип. 1 – 2005. – С . 55-62.

147. Скубішевська Т. С. Розвиток мовних стратегій та їх роль у зміцненні між культурного діалогу // Мультиверсум. Філософський альманах. – К.: Центр духовної культури. – 2004. – № 42.

148. Скубішевська Т.С. Мовні стратегії у формуванні міжкультурного діалогу у європейському просторі (соціально-філософський аналіз) Автореф. дис... канд. філософ. наук: 09.00.10 / Ін-т вищ. освіти АПН України. – К., 2005. – 19 с. – укр.

149. Викладати іноземні мови по-сучасному // Київський політехнік [Щотижнева газета Національного технічного університету України "КПІ" / №39/ НТУУ "КПІ"](#)

150. Мисечко О.Є. Поняття стратегічної у змісті сучасної професійної підготовки вчителя іноземної мови у ВНЗ // <http://alumni.iatp.org.ua/publications/files/2005052317234416.doc>

151. Загальноєвропейські Рекомендації з мовної освіти: вивчення, викладання, оцінювання / Наук. ред. укр. видання д-р пед наук, проф. С.Ю.Ніколаєва. – К.: Ленвіт, 2003. – 273 с.

152. Документ «Про інструктивно методичні рекомендації щодо вивчення шкільних дисциплін у новому 2001/2002 навчальному році» Мін-во освіти та науки України № 1/9-243 від 27.06.2001.

153. Рикер П. Парадигма перевода // Русский журнал. - 1999. - № 6.

154. Горкун М. Чому ми не поліглоти? // День. – 2003. – 8 серпня. – № 137.

155. Про вивчення іноземних мов у 2006/2007 навчальному році // http://www.kharkivoda.gov.ua/catalog_files/a1103254b2afdf0406ed290e77a3d443/18_Inozemni_movy.doc

156. Програми для загальноосвітніх навчальних закладів. Англійська мова 2-12 класи / За ред. проф. П.Беха. – К.: Шкільний світ, 2001. - 44 с.

157. Артеменко Л.А. Навчання ділової іноземної мови на факультетах немовного профілю: пошук ефективних технологій / Л. А. Артеменко // Економіка і управління. – 2000. - №3. – С. 81 – 87.

158. Гончарук Т.О. Особливості формування установок толерантної свідомості в учнівської молоді / Т. О. Гончарук // Неперервна професійна освіта: теорія і практика: Зб. наук. праць / За ред.. І. А. Зазюна, Н.Г. Ничкало. – Ч. 1. – К., 2001. – С. 367 - 371.

159. Мельников А.С. Диалог культур: все ли равно, на каком языке? // Экономический вестник Ростовского государственного университета. – Ростов-на-Дону, 2004. – Т. 2. – № 3. – С.100–109.

160. Версан Л. І. Роль іноземних мов у вихованні спеціаліста / Л. І. Версан, І. Г. Андриєвська // Проблеми та перспективи формування національної гуманітарно-технічної еліти: Зб. наук. праць / За ред. Л. Л. Товажнянського, О. Г. Романовського. – Вип. 5 (9). – Х.: НТУ «ХПІ», 2004. – С. 443-448.

161. Токменко О. Європа національних мов і Європа багатомовності // Іноземні мови в навчальних закладах. – 2003. – № 3. – С. 12-17.

162. Пасинок В.Г. Особистісно індивідуальні шляхи оволодіння мовленнєвою культурою / В. Г. Пасинок // Сучасний стан вищої освіти в Україні: проблеми та перспективи: Матер. Всеукр. наук.-практ. конф. – К.: Київський ун-т. – 2000. – С. 334-336.

163. Яхнюк Т.О. Автентичні художні відеофільми та їх використання при навчанні іноземної мови / Т. О. Яхнюк // Сучасний стан вищої освіти в Україні: проблеми та перспективи: Матер. Всеукр. наук.-практ. конф. – К.: Київський ун-т. – 2000. – С. 388- 390.

164. Карамышева Т.В. Изучение иностранных языков с помощью компьютера. В вопросах и ответах. — СПб.: Союз. – 2001. — 192 с.

165. Бабій М.Ю. Свобода совісті: Філософсько-антропологічне і релігієзнавче осмислення. – К.: Вища школа. – 1994. – 86 с.

166. Дмитриев Г.Д. Многокультурное образование. – М.: Народное образование. – 1999. – 208 с.

167. Гончарук Т. О. Психологічні особливості формування міжособистісної толерантності учнівської молоді // Педагогіка і психологія професійної освіти: результати досліджень і перспективи: Зб. наук. праць. – К., Ін-т педагогіки і психології вищ. освіти АПН України. – 2003. – С. 613- 620.

168. Краткий политологический словарь / Под общ. ред. С. Г. Рябова ,З. И. Тимошенко. – К.: Укрвузполиграф. – 1992. – 165 с.

169. На пути к толерантному сознанию / Отв. ред. А. Г. Асмолов. – М.: Смысл, 2000. – С.225.

170. Онкович Г. В. Осмислення цінностей культури крізь призму мови // Проблеми освіти: Наук.-метод. зб. – К.: Наук.-метод. центр вищої освіти. – 2006. – Вип. 44. – С.44.

171. Гуцал А. Украина на пороге третьего тысячелетия: дороги которые мы выбираем // Зеркало недели. – 2000. – № 53. – С.3.

172. Зюзіна Т. Культурологічна підготовка як фактор вирішення проблем полі етнічного виховання студентської молоді // Новий колегіум. – 2005. - № 7. – С. 47- 52.

173. Борисенков В.П. Вызовы современной эпохи и приоритетные задачи педагогической науки // Педагогика. – 2004. - №1. – С. 47- 52.

174. Бадан А. А. Зіставлення національних та глобальних культурних норм: Захід і Україна // Теорія і практика управління соціальними системами. – 2003. - № 2. – С. 75- 85.

175. Томахин Г.Д. Фоновые знания как основной предмет лингвострановедения // Иностраный язык в школе. – 1980. - №4. – С. 21- 27.

176. Бакуменко В.П. Проблеми між культурної комунікації у викладанні англійської мови // Вчені записки Харк. гум. ін-т. «Народ. укр. акад.» - Т. 6. – Х.: Око. – 2000. – С. 449- 455.

177. Томахин Г. Д. Лингвострановедение: что это такое? // Иностраный язык в школе. – 1996. – № 6. – С. 22- 27.

178. Методика навчання іноземних мов у середніх навчальних закладах: Підручник / кол. авторів під кер. С. Ю. Ніколаєвої. – К.: Ленвіт, 1999. – 320 с.

179. Касюк А. Я. Социокультурный аспект и его учет в процессе обучения иностранным языкам // Инновации в образовании. – 2003. – № 3. – С. 43-47.

180. Ходаков В. Е. Высшее образование: взгляд со стороны и изнутри. – Херсон. – 2006. – 338 с.

181. Mesarovic M., Pestel E. Markind at the Turning Point. N.Y., 1974.

182. Tinbergen J. Reshaping the International Order. – N.Y., 1980.

183. King A., Schneider B. The First Global Revolution. Oxford, 1991.

184. Медоуз Д. Идр. Пределы роста. М., 1991.

185. Тинберген Я. Пересмотр международного порядка. М., 1980.

186. Кинг А., Шнайдер Б. Первая глобальная революция. М., 1991.

187. Сисоєва С.О. Проблема національної еліти: напрями виховання// Зб.наук.праць “Проблеми та перспективи формування національної гуманітарно-технічної еліти”. – Ч.1.- Харків: НТУ ХП, 2002.- С. 76-83.

188. Сисоєва С.О. Технологізація освітньої діяльності в умовах неперервної професійної освіти. //Неперервна професійна освіта: проблеми, пошуки, перспективи. Монографія / За ред. І.А.Зязюна.- К.: Віпол, 2000.- С. 249-273.

189. Сметанський М. І. Шляхи удосконалення педагогічної підготовки майбутніх учителів //Шлях освіти. – 2002. - №4. – С.36-39.

190.Кондрашова Л. Реформування педагогічної підготовки студентів // Рідна школа. – 2000. - № 10. – С.14-16.

191. Семиченко В.И. Проблемы профессиональной подготовки учителя в контексте современности //Проблеми сучасної педагогічної освіти. Сер.: Педагогіка і психологія. Зб. ст. – Ч. 1. – К., 2000. – С. 24-30.

192. Кремень В., Ткаченко В. Україна: шлях до себе. Проблеми суспільної трансформації. – К.: Видавничий центр “ДрУк“, 1999. – 448с.

193. Кремень В.Г. “Освіта і наука визначають обличчя й авторитет держави“ (З виступу на семінарі-наradі головних редакторів педагогічних фахових видань) //Гуманітарні науки. – 2002. - № 2. – С. 6-11.

194. Кремень В.Г. Стратегія і перспективи розвитку освіти України //Образование без границ. – 2002. - № 1. – С.11-20.

195. Кремень В.Г. Через пріоритетний розвиток освіти,

виховання до динамічного національного прогресу // Педагогіка толерантності.- № 4.-2000.- С.4-8.

196. Ярмаченко М.Д. Від Я.А. Коменського до А.С. Макаренка і В.О. Сухомлинського //Педагогіка і психологія. – 2000. - №4. – С.5-13.

197. Балл Г.О. Гуманістичні задачі педагогічної діяльності // Педагогіка і психологія, 1994. – Вип.2. – С.3-12.

198. Балл Г.О. Про психологічні засади формування готовності до професійної праці // Психолого-педагогічні проблеми професійної освіти: Науково-методичний збірник / Ред.кол.: І.А.Зязюн (голова) і інш. – К., 1994.- С.98-100.

199. Бех І.Д. Особистісно зорієнтоване виховання: Науково-метод. посібник. – К.: ІЗИН, 1998. – 204с.

200. Бондар В.І. Дидактика: ефективні технології навчання студентів. – К.: “Вересень“, 1996. – 129с.

201. Глузман О.В. Професійно-педагогічна підготовка студентів університету: Теорія та досвід дослідження: Монографія. – К., 1998. – 252с.

202. Глузман О.В. Університетська педагогічна наука: Досвід системного дослідження: Монографія. – К., 1996. – 312с.

203. Зверєва І.Д., Лактіонова Г.М Діти у скруті: альтернативи вирішення проблеми. – Практична психологія та соціальна робота. – 1998. – № 3. – С. 9-10.

204. Пехота Е.Н. Технологический подход в образовании с позиций педагогики ненасилия и развития //Науковий вісник Південного українського державного педагогічного університету ім. К.Д.Ушинського. Вип. 4. – Одеса. – 1999.

205. Пехота О.М. Неперервна професійна освіта: проблеми, пошуки, перспективи: Монографія /за ред. І.А. Зязюна. – К.: Віпол, 2000. – 636с.

206. Пехота О.М.Сучасна вища школа: психолого-педагогічний аспект: Монографія /За ред. Н.Г. Ничкало. – К.: Віпол, 2000. – 450с.